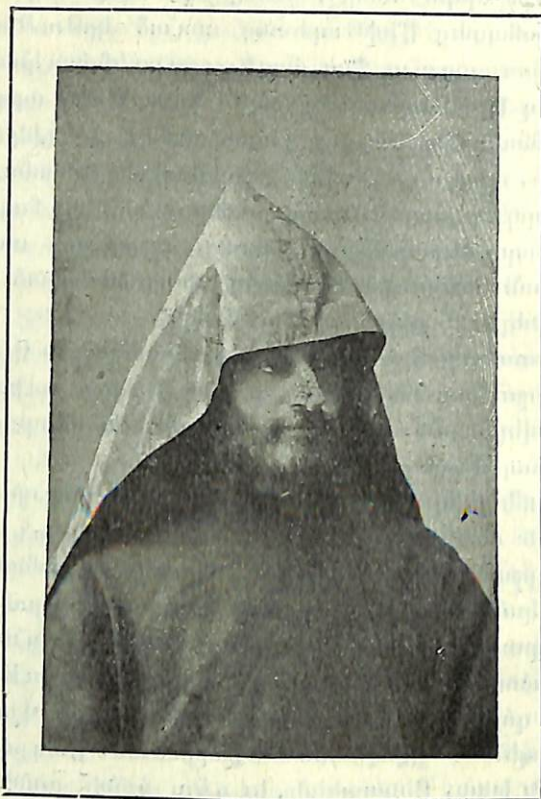

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՆԵՐՇՈՒՆ ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏ ԵՒ ԽԱՆԴԱՎԱԾ ՏԱՐԱՅԻՉ ԻՐ ՑԵՂԻ ԲՆԻԿ ԱՐՈՒՆԱՍԻՆ

«Le Courrier Musical»

Եկեղեցական երաժշտութիւնը ընդհանրամարտով առաջ կը բերէ ժողովուրդին մէջ մաքուր ջերմոտանութիւն և սերտ համախմբութիւն եկեղեցիին շուրջը:

Ազգային երաժշտութիւնը եկեղեցիէն դուրս կը տարածէ հայրենի շունչ և միամիտ ու պարզուկ զգացումներ՝ դաստիարակուող սերունդին մէջ:

ԿՈՄ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Ծան. Խմբ. — Սոյն յօդուածը յաւելեալ և ճշտեցեալ՝ բանախօսութիւնն է զոր կատարեց երաժշտագետ յօդուածագիր մեծ. Հայրը Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարանին մէջ, ի ներկայութեան Վենետիկ Հայ զաղու-թին, ողբացեալ Կոմիտաս Վ. անմոռաց յիշատակին նուիրուած հանդէսին մէջ, տարւոյս Յունուար ամսու 26ին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍՈՒԳԸ

1935 Հոկտեմբեր 21...

Ահա թուականը՝ որ վշտի ու կսկծանքի դառնագոյնը քանդակեց բոլոր հայ սրտե-րու մէջ:

Երեք ամիսներ անցան այն օրէն, ու կը շարունակուի զեռ ողբը ամենուրեք՝ ծով ցաւերով և յուշալից դրուագներով այն մեծ Արուեստագէտին շուրջ՝ որ Հայ Մշա-կոյթի պատմութեան ընծայեց փառա-ւոր էջեր:

Ո՛չ, կարօտակէզ սիրտ մը չէ՛ այս անգամ, այլ ինքն իսկ Մայր Հայրենիքն է, որ տիրազին կը ձայնէ բնութեան ծոցին մէջ՝ ի խնդիր սփոփանքի:

«Հով արէք, սարեր ջան, հով արէք, իմ դարդին դարման արէք: — Սարերը հով չեն անում, իմ դարդին դարման անում:

Հով արէք, ամպեր ջան, հով արէք. իմ դարդին դարման արէք: — Ամպերը հով չեն անում, իմ դարդին դարման անում:

Սարեր, ձորեր, դաշտեր ու ջրեր, Մարմանդ — մարմանդ վագող աղբիւրներ, Մի վեր կացէք, իմացէք, Տեսէք իմ սըրտի ցաւեր...¹:

Կոմիտաս Վարդապետի անդարմանելի կորուստին առջեւ՝ անագին պարապութիւն մը կը զգայ այսօր ամբողջ Հայ Ազգը:

Ճիշդ է որ — ինչպէս յաճախ եւս ըսուեցաւ —, արդէն դադրած էր կեանքէ այդ թանկագին էակը սկսեալ այն օրէն՝ երբ ծայր տուաւ անոր մէջ անողոք հիւ-ւանդութիւնը. այս էր պատճառը որ վեր-ջինս ալ երկրորդ մահ նկատուի:

Բայց այս հաշիւն ալ զեռ իրողութեան չի համապատասխաներ, եթէ պէտք է հոս թուարանական ճշդութիւն փնտռել:

Ահա թէ ինչ կը գրէ Գարեգին Լեւո-նեան.

«1921 թին էր. Թիֆլիսն արդէն Խոր-հրդային քաղաք, մի օր փողոցում ինձ պատահում է Եղիշէ Թադէոսեանը և ցաւելով յայտնում, որ Կոմիտասը վախճան-ւել է. Ո՛րտեղից զիտես, Եղիշէ,—հարցնում

Հ. Վահան Յովհաննէսեան մահացած Հայ երաժշտագէտի սնարին

եմ նրան. «Պուսի թերթերում գրած է եղել այդ մասին. կարդացողներն ինձ ասացին»: Ես էլ, որքան յիշում եմ, իմ կողմից մի լուր տպագրել տւի «Կարմիր աստղում»: Պէտք էր մի բան անել: Կոն-սերվատորիայի դահլիճում կազմակերպե-ցինք մի սգահանդէս, ճոխ, հետաքրքրա-կան: Ընկերներն ինձ էին յանձնել բացման խօսքը և բանախօսելու պատիւը Կոմիտասի կեանքի և գործի մասին»:

«Թիֆլիսի թերթերը գրեցին մեր երե-

1. Հազար ու մի խաղ, Խմբ. Կոմ. Վ. և Մ. Արեգեա-նի. Ա. Յիսնեակ. Վարդապետ 1904. Բ. տպ. էջ 5:

կոյթի մասին. ապա Պոլսի թերթերը, որոնք «սկզբնապատճառ» էին եղել մեր սխալ ինֆորմացիային, գրեցին, «Թիֆլիսի լրագրերէն կ'իմանանք, որ Պարլզում վախճանւել է հանրածանօթ երաժշտագէտ Կոմիտասը»: Շատ չանցած, Պարլզից ստացանք հաստատ տեղեկութիւն, որ Կոմիտասը ապրում է իր նախկին հոգեկան վիճակում: Ուրեմն մեր հոգեհանգիստը և սգահանդէսը եղել է վաղաժամ¹։»

Վախճանը՝ ըլլայ երկրորդ կամ երրորդ անգամ է իրողութիւնը, որ մեր հայրենի երկնակամարէն անհետացած է այսօր այդ շողշողուն աստղը, մեր Երաժշտական գրականութեան ամենակարկառուն գործիչը Կոմիտաս Վարդապետ։ —

ԼՍԵՆՔ ԻՐ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ²

«Ծնւել եմ 1869 թուին, Սեպտեմբերի 26ին, Փոքր-Ասիայի Կուտինա կամ Քիւթահա քաղաքում։ Երրորդ օրն ինձ մկրտել են և անունս դրել Սողոմոն։

Հայրս Գէորգ Սողոմոնեանը Քիւթահայի է, իսկ մայրս՝ Թագուհի Յովհաննիսեանը Բուրսացի։ Երկուսն էլ Հայ են։

Հօրս ու մօրս ազգատոհմն ի բնէ ձայնեղ է։ Հայրս և հօրեղբայրս՝ Յարութիւն Սողոմոնեանը յայտնի դպիր են եղել մեր քաղաքի Ս. Թէոդորոս եկեղեցում։ Մօրս և հօրս տաճիկ լեզուով և եղանակներով յօրինած երգերը, որոնցից մի քանիսն արգէն գրել եմ 1893 թուին հայրենիքումս,

1. Մեր Կոմիտասը, (տե՛ս Կոմիտաս ժողովածու, Երևան, 1930 էջ 87)։

2. «Կոմիտաս Վարդապետ Կուտինացի. ինքնակենսագրութիւն. 1908 Յունիս 24. Սուրբ Էջմիածին» (տե՛ս Հայրենիք ամսագիր, Պոսթըն 1924, Մայիս. Թ. 7. էջ 84-86. — Անահիտ, Փարիզ, 1931. Մայիս-Օգոստոս. Թ. 7. էջ 2-5)։ — Այս ինքնակենսագրութեան ընթացքին պիտի յաւելում տեղ տեղ քանի մը ծանօթութիւններ՝ իբրեւ օգտակար մանրամասնութիւններ վարդապետին գործունէութեան շուրջ. (Հ. Ղ. Տ.)։

3. Ա. Ահարոնեան իբրեւ դպրոցակից Կոմիտաս Վ. ի իր պատանեկան կեանքի յուշերուն մէջ կ'ըսէ նորեկ Սողոմոնին համար. Երբ ոչ երաժշտութիւնից դոչրս, ոչ ի՞նչ ոչինչ չէր գրաւում երան։ Աշակերտական վաղը ոչ խաղերիս գրեթէ չէր մասնակցում, բայց իր ձայնը անվերջ

դեռ երգում են մեծ հիացմունքով մեր քաղաքի ծերերը։

Մայրս վախճանուել է 1870 թուին, իսկ հայրս. 1880 թուին։ Ծնողներս մահից յետոյ ինձ՝ միամօր զաւակիս դաստիարակել և ուսմանս մասին մեծ հոգ է տարել հօրական տատս Մարիամը։

1876 թուին էր, երբ առաջին անգամ ուղիւ դարձաք շէմքը։ Մեր քաղաքի վարժարանը մի չորս բաժանմունք ունեցող դպրոց էր։ 1880 թուին աւարտեցի այդ Վարժարանը և հայրս, իր մահից չորս ամիս առաջ, ինձ ուղարկեց Բուրսայի Վարժարանը։ Գեռ տարին չը բոլորած, հօրս մահուան պատճառով, մեր քաղաքը վերադարձայ։

1881 թուին մեր վիճակի առաջնորդը Գէորգ Վարդապետ Գերձակեանը պէտք է գնար Սուրբ Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու։ Գէորգ Գ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հրամանագրել էր, որ առաջնորդը հետը բերէ և մի որբ աշակերտ, իր Ս. Էջմիածնում հիմնած Մայր Աթոռի Գէորգեան ձեմարանի համար։ Քսան որբի մէջ վիճակն ինձ ընկաւ և առաջնորդն ինձ Ս. Էջմիածին բերաւ։

1881-1882 ուսումնական տարեշրջանին՝ Սեպտեմբեր 15ին մտայ Գէորգեան Հոգեւոր ձեմարանն իբրեւ գիշերօթիկ սան³ և աւարտեցի դպրոցական և լսարանական բաժինը 1892-93 ուսումնական տարեշրջանին⁴։

1896 թուին, հայ յայտնի բարեգործ Աղեքսանդր Մանթաշեանի օժանդակութեամբ գնացի Բերլին երաժշտական ուսումնական կատարելագործելու։ Գիմեցի աշխարհահռչակ ջութակահար Յովսէփ Յովակիմին, որ Բերլինի արքունի երաժշտանոցի տեսուչն էր։ Խորհուրդ տուաւ մտնել

չառում էր դասարանից, ոչ ոք նա եռանդով սերտում էր հայկական եօտաները՝ «խօ, եւ, բա...», ապա եզրուպս կանը՝ «տօ, րե, մի, ֆա, սօ...»։ (Իմ գիրքը. Բ. հտր. ապ. Փարիզ 1931)։

4. Թէ՛ Հայկական և Թէ՛ Եւրոպական ձայնագրութեանց կը սկսի ծանօթանալ՝ ձեմարանին մէջ։ Առաջինը կը սորվի Էջմիածնի ձայնագրագէտ վարդապետներէն. իսկ երկրորդը առաջին անգամ մի քանի երաժշտական զրքերու վրայէն և ինքնօգնութեամբ (տե՛ս Հայրենիք ամսագիր, 1936, Յունուար, էջ 64)։ Յետոյ Կարա-Մուրզայի դասերը մեծ ազդեցութիւն կը գործեն իր վրայ։ 1893-95 շրջանին ստէպ առիթ ունենալով Թիֆլիս երթալու՝ այդ ժամանակները Եկմախանէն ալ եր. երաժշտութեան դասեր կ'առնէ (տե՛ս Թ. Աղաթանի Կոմիտաս Վարդապետ, Պոլիս 1931, էջ 20)։

Ռիխարդ Շմիտթի մասնաւոր երաժշտանոցը։ Ուսուցչապետ և արքունի երաժշտագէտ տեսուչ Ռիխարդ Շմիտթը յանձն առաւ ինձ հետ պարապել առանձնապէս։

Թէ՛ Եւ ծանօթ էր ինձ դաշնակի ուսումը մինչեւ կեղծ յաջորդութիւնները, բայց սկզբիցն սկսեցինք, որ հիմնաւոր լինի։ Շմիտթի մօտ մնացի ուղիղ երեք տարի՝ 1896 թուի Յունիսից մինչեւ 1899 թուի Յունիսը։ Աւարտեցի տեսական և մասնաւոր գործնական երաժշտութեան ամբողջ դասընթացը։

Միաժամանակ իսկական ուսանող գրուեցայ Բերլինի արքունի Ֆրիտրիխ-Վիլհելմ Համալսարանի փիլիսոփայական բաժնում և լրացրի երաժշտութեան փիլիսոփայական պատմական դասընթացը։ Ուսուցչապետներս էին F. Beller-mann, O. Fleischer և G. Friedländer¹։

1899 թուին, Սեպտեմբերին վերադարձայ Ս. Էջմիածին։

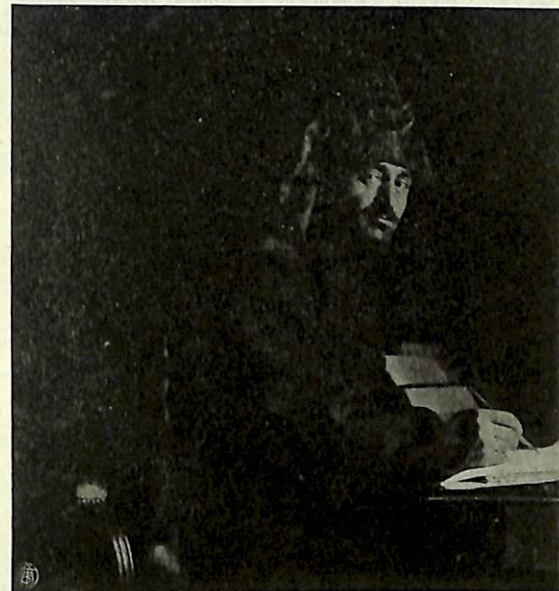
Գեռ Գէորգեան ձեմարանի Զ. դասատան աշակերտ էի, երբ Մակար Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրով մտայ Ս. Էջմիածնայ միաբանութեան շարքը։ 1890 թուին, Յունիսի 8^է ձեռնադրուեցայ աւագ սարկաւագ։ 1893 թուին, Սեպտեմբերի 11^է, Մկրտիչ Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրով ձեռնադրուեցայ աբեղայ։ 1895 թուին, Փետրուարի 26^է ձեռնադրուեցայ վարդապետ։ Արտասահմանում ես վարդապետ-ուսանող էի։

ձեմարան մտած օրից երգիչ և Մայր Աթոռի աշէր ընկնող ձայնեղ մանուկներից մէկն էի։ Գէորգ Գ. Կաթողիկոսն իջնում էր Վեհարանից Մայր Տաճար. ես և իմ մի ձայնեղ ընկերս² կանգնում էինք նորա Աթոռի մօտ և այնպէս երգում միայնակները։ Մեր երգելու ժամանակ ծերունի Հայրապետի արցունքները զլորում էին և թաւալուելով երկար ու ճերմակ մուրուսի վերայով թազնւում էին փիղոնի ծալքերի մէջ³։

Մակար Ա. ի օրով արդէն գլխաւոր դասապետ էի Մայր Աթոռում Գ. դասարանիցն սկսած։ Մկրտիչ Ա. ի օրով 1893ի Սեպտեմբերի սկզբին նշանակուեցի ձեմարանի երաժշտութեան ուսուցիչ։ Դաս էի տալիս հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը հայ նորագոյն և եւրոպական ձայնա-

նիշերով մինչեւ արտասահման գնալու։ Երաժշտանոցն և Համալսարանն աւարտելուցս յետոյ, 1899ի Սեպտեմբերին վերսկսեցի ձեմարանի դասերս. նշանակուեցայ Մայր-Աթոռի երաժշտապետ և վարում եմ Մայր Տաճարի բազմաձայն խումբը։

Առաջին համերգը միացած էր Բերլինի Բ.

Կոմիտաս Վ. իր փառքի օրերում

դասախօսութեան հետ։ Եւրոպայում մեծ համերգս տեղի ունեցաւ Փարիզում, «Փարիզի Հայկական Միութեան» ձեռնբեցութեամբ, 1906 Գեկտեմբեր 1^է։ Այս համերգով նպատակ ունէի ծանօթացնել Ֆրանսայի երաժիշտ աշխարհին հայ ժողովրդի եկեղեցական և ժողովրդական ստեղծագործութիւններին։ Այս համերգի մասին խօսեցին զրեթէ բոլոր երաժշտական հրատարակութիւնները. իսկ մանրամասնաբար Le Mercure Musical, 2e année. Nos. 23-24, 15 Décembre, pp. 422-424։ Փարիզի համերգից յետոյ հրաւեր ստացայ Զուիցերիայի հայ ուսանողութիւններից համերգներ տալու համար հետեւեալ

1. Աւարտաճառի նիւթ առած էր «Քիւրտ երաժշտութիւնը», որ մեծ դրուատիքներու արժանացած է։

2. Տիգրան Ռէթէսեան՝ ըստ Կոմ. Վ. ի կենսագրութեան։

3. Առաջին երգը՝ որ իր մուտքի օրերէն Գէորգ Գ. ի մասնայատուկ ուղարկութեան արժանացուցած է զինքը՝ Լոյս զուարթն է։

քաղաքներում՝ Յիւրիս, Լօզան և Ժընև: Կով-
կասում համերգներ եմ տուել Ս. Էջմիածին,
Երևան, Տփլիս և Բագու:

Անդրանիկ դասախօսութիւնն արել եմ « Հայ
Ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտութեան »
մասին՝ աւարտելուցս անմիջապէս յետոյ Բեր-
լինի « Միջազգային Երաժշտական Ընկերու-
թեան » համար 1899 թուին, Մայիսի 10^{ին}: Այս
Ընկերութեան հիմնադիր ժողովի անդամներից
մէկն էլ ես էի¹: Նոյն դասախօսութիւնն Ընկե-
րութեան խնդիրքով երկրորդեցի 1899 Յունիսի
14^{ին}, աւելի բազմամարդ երաժիշտ հասարակու-
թեան առաջ նոյն քաղաքում՝ Շարվէնքայի երա-
ժշտանոցի սրահում:

Այս դասախօսութեան մասին գրուեցաւ թեր-
թերի մէջ հիացմունքով և « Միջազգային երաժշ-
տական Ընկերութեան » ամսագրի մէջ (Zeitschrift
der Internationalen Musik-Gesellschaft, Jahr-
gang I. Heft 1 և 2 October-November, 1899,
Zeite 46-47):

1. Պերլինի Համալսարանի երաժշտութեան Բերօֆ.
Ֆալշէր այդ առթիւ ուղղակի կը զրէր առ Կով. Վ.
« Ձեր հմտալից և խորիմաստ դասախօսութեանց միջոցով
խորունկ հայեացք մը ձգել տուիք զէպ ի այն երաժշ-
տութիւնը, որ, մեզի համար, ցարդ զրեթէ զոյ էր, և որ
մեզի՝ արեւմտեաններու շատ բան ուսուցանել կարող
է »: Նոյն Մասնաճիւղէն նաեւ ուրիշ երաժշտագէտ մը
Մաքս Չայֆերթ կ'արտայայտուէր այսպէս իրեն. « Այն
խորունկ հայեացքը, որով դուք, մեզմէ բոլորովին հեռու
եղող բարձր ու զարգացած քաղաքակրթութեան մը վսեմ
կարողութիւնը մօտէն ճանչցուցիք մեզի... Ձեր դասախօ-
սելու և երգելու կատարելագործ արուեստը — ասոնք
այնպիսի բաներ են, որոնք մեզ զարմացնել կարող էին
և որոնք ձեր ունկնդիրներէն ոչ մէկուն յիշողութեան մէջ
պիտի թառամին »: (տես Թ. Ազ. ի « Կով. Վ. » էջ 28, 29):

2. Յետ այս ակնարկուած բոլոր համերգներուն կ'աւել-
ցնեմ իբր նշանակալից յայտարարութիւն ազգային մեծ
Երաժշտին շուրջ՝ Ռուս նշանաւոր երգահան Գնեսինի
ընդհ. տեսութիւնը. « Ես կը զարմանամ որ ասկէ (այ-
սինքն Մոսկուայի մէջ Մելիքեանի տուած համերգէն) 25
տարի առաջ փոքրիկ Հայաստանը տուած է Կովիտաս
մը, որուն ստեղծագործութիւնները իրենց զեղարուեստա-
կան կառուցուածքի և արժէքի տեսակէտով հազիւ կա-
րելի կ'ըլլար սպասել Ռուսաստանի խոշոր կեղերն-
ներուն մէջ ապրող նոյն ժամանակի ամենայայտնի ուսու
երգահաններէն »: (տես « Կովիտաս » Երևան 1930.
էջ 42):

3. Կովիտաս Վ. ի կենսագրութենէն դուրս կը մնան
ընտանաւոր 1908-էն ասդին եղած զործերը՝ որոնք
փայլեցան զԼիւսուորապէս Պոլիս, Իզմիր, Եգիպտոս՝ իր
համբաււոր համերգներով ու դասախօսութիւններով:

Երրորդ դասախօսութեան հրաւերն ստացայ,
նոյն նիւթի մասին, Փարիզի համերգից յետոյ,
Ecole des Hautes Etudesի վարչութիւնից, և
կարգացի մի փոքրիկ համերգ կցելով, 1907 Յու-
նուարի 13^{ին} 2:

Միւս դասախօսութիւնները նոյն նիւթի մասին
արել եմ Սուրբ Էջմիածնայ Գէորգեան ճեմա-
րանում, Իզմիր գիւղում, Տփլիսում, Բագու,
Փարիզ, Բերն, Լօզան, Ժընև, Վենետիկ քա-
ղաքներում հայերէն լեզուով հայ հասարակու-
թեան համար»³:

Հոս կ'աւարտեմ ինքնակենսագրու-
թիւնը:

ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Կովիտաս Վ. ի վենետիկ այցելութիւնը —
զոր կ'ակնարկէ ինք — տեղի կ'ունենայ
1907 Յունիսին:

Դուրս կը մնայ նաեւ 1914-ին իր պաշտօնական մասնակ-
ցութիւնը Փարիզու Երաժշտութեան Միջազգային ընկե-
րութեան Համաժողովին մէջ, ուր կատարեց իր ամենէն
հմտալից մասնագիտական դասախօսութիւնները Հայ Խա-
զազիտութեան, Հայ Գեղջուկ Երաժշտութեան և Հայ
Բանահիւսութեան մասին: Յոյժ բացառիկ նշանակու-
թիւն մ'ունեցած է այս մասնակցութիւնը, վասն զի այդ
թուականին Փարիզու մէջ կազմուած Միջազգային Ե-
րաժշտութեան պատմութեան զրքին մէջ Հայը դուրս
թողուած էր, առարկելով որ « Հայը չունի ինքնուրոյն
երաժշտութիւն »: անդին՝ թւարտ և ուրիշ անշան ազ-
գեւ տեղ բռնած էին: Այդ զաղափարին դէմ է որ Կով.
Վ. զրեց « Հայը ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն »ը
Ազատամարտի մէջ, Բայց որովհետեւ ժամանակը ան-
ցած էր այլեւս՝ խոստացած էին ք. տպագրութեան մէջ
մտցնել նաեւ Հայը: Ահա ասկէ քիչ վերջն է որ կը մաս-
նակցի Կով. Վ. սոյն նշանաւոր Երաժ. Համաժողովին,
ուր կատարած վերոյիշեալ իր դասախօսութիւնները կը
մագնիսացնեն եւրոպացի ամենաքաջ երաժիշտներ, որոնք
խանդավառ իրենց մօտենալով կ'ըսեն. « Վարդապետ, դուք
արեւելեան երաժշտութեան համար մեզի նոր բանալի-
ներ շնորհեցիք » (տես Հայաստան օրաթերթ, Թիֆլիս
1917):

Ազգային շրջանակներու մէջ իր տուած շարժումներէն
ամենէն պատմականը կը նկատուին 1910-1914 շրջանին
ի Պոլիս կատարած մեծիկ երգահանութիւնը, որոնք ան-
ընթակ ետուզեա ստեղծեցին հայ և օտար ժողովուրդնե-
րու և մինչեւ արքունական անդամներու, դեսպանական
Մարմնոյն և ազնուական դասերուն մէջ, Կայսերազուն
Գահաժառանգ իշխան Մէճիտ Էֆ., Սուլթանին արարու-
ղապետն Աւի Ճէնան ու բազմաթիւ արուեստագէտներ մի-

Մին էի ես այն « անբախտ » ներքն՝
որոնք տարեկան օդափոխութեամբ Ս. Ջե-
նոն գտնուելով՝ նախապէս հաղորդուած
լուրի մը վրայ յուսալից անոր գալստեան
կը սպասէին, բայց վերջին պահուն յու-
սախար մնացինք ամէնքնիս, որովհետեւ
Վարդապետը ստիպուեալ էր փութացնել իր
մեկնումը զէպ ի Փարիզ:

Անկեղծ գտնուելու համար պիտի ըսեմ,
որ դժուար եղաւ ինձ համակերպիլ Վ. ին
այս կարգադրութեան, այդ պատճառաւ
կարծես « վրէժ » մը լուծեցու տրամադրու-
թիւնն ստեղծուեցաւ իմ մէջ: Սպասեցի
նախ՝ որ անցնի ժամանակ մը, մինչեւ որ
Երաժիշտը յաղթական դափնիներով վե-
րադառնայ Էջմիածին:

Եւ անցաւ շուրջ մէկուկէս տարի:

Կը յիշեմ որ իմ առաջին նամակով կը
յայտնէի՝ նախ մեծ համակրութիւնս իր
պատուական անձին ու գործին հանդէպ.
ապա անկեղծօրէն իմ անցեալ ցաւս և
ունեցած յուսախարութիւնս, որով զըր-
կուեր էի իր դասախօսութիւններէն. յետոյ
կը խնդրէի իր երկասիրութեանց գէթ
ցանկը՝ օգտուելու համար անոնցմէ. ամե-
նէն վերջն ալ փափագս էի ծածկեր նմոյշ
մ'ունենալու իր երգերէն, որոնց արձա-
գանգը այնքան վառեր էր զիս:

Անկարելի է երեւակայել այն հրճուան-
քը՝ երբ օրին մէկը Էջմիածնէն կը ստա-
նայի թուղթիս պատասխանը՝ զրուած և
ստորագրուած ուղղակի Կովիտաս Վ. էն:
Հիացումս անչափ եղաւ այդ ազնուական
հոգւոյն հանդէպ՝ երբ նամակին չորրորդ
էջը վերապահուած տեսայ իր իսկ տողած

ու ձայնագրած Ախ մարայ ջաւ երգին.
Այժմ հանրութեան կը ներկայացնեմ
սոյն թանկագին գրոյն պատճէնը.

1909, 30/12 Ա.Բ. Ս. Էջմիածին.

Գերաշնորհ

Հ. Ղեւոնդ Տայեան

Ձեր հետաքրքրութեամբ զեղուն նամակին
պատասխանում եմ անմիջապէս:

Յիրաւի գարնան վերջին մեկնելու եմ Կ.
Պոլիս եւ ապա Երուսաղէմ ու Եգիպտոս
Երաժշտական ուսումնասիրութիւններ ա-
նելու նպատակով: Շատ ցաւում եմ, որ
Ձեր սիրած գեղարուեստից ուսումնաստեմ-
չուծեամն անձամբ գոհացում տալու պա-
տիւր չը պիտի կարողանամ ունենալ այս
անգամին:

Յուսամ թէ ուրիշ անգամ նորից այցելել
պիտի կարողանամ Ձեր Պատուական Միա-
բանութեան, որ մի շարք շատ մտերիմ տը-
պաւորութիւններ է թողել վերաս եւ ան-
ջինջ դրոշմել սրտիս մէջ. եւ այն ժամանակ
Ձեզ հետ կը խօսեմք Ձեր ցանկացած բոլոր
հարցերի մասին մանրամասնօրէն:

Իմ ուսումնասիրութիւններից լոյս են տե-
սել դեռ միայն հատուածներ եւ են՝¹

ա. Շար Ալիսայ հայ ժողովրդական երգերի.
(25 երգ. 1895. Ս. Էջմիածին. հայ
ձայնանիշներով):

բ. Հազար ու մի խաղ ա. յիսնեակ. 1904.
Ս. Էջմ.:

միայն սքանչացում ունէին կովիտասեան հանճարին հան-
դէպ: Ամբողջ տեղական լրագրութիւնը զորդած էր,
որոնք շարաթիւներով զրուատեցին Մեծ Երաժիշտը ու
փառաբանեցին Հայ Երգը: Անդրանիկ համերգը որ ամե-
նէն մեծն էր՝ սարքուեցաւ Գեղար. 4-ին, որուն համար
պատրաստեւ էր քիչ ժամանակուան մէջ 300 հոգիէ բաղ-
կացած իր « Գոռաւ » երգչախումբը: Առաջին օրերէն իսկ
կազմուած էր նաեւ Յանձնախումբ մը, որ պաշտօն ունէր
ոչ միայն կազմակերպել հանդէսները՝ այլ ընդհանրապէս՝
հասոյթները հաւաքել ու դնել Վարդապետին արամա-

զրութեան, որպէս զի կարենայ իրագործել Պոլսոյ մէջ
Երաժշտանոց մը հիմնելու իր մեծ բաղձանքը: Դժբախ-
տաբար կարելի չեղաւ այս վերջինը զանազան պատ-
ճառներով, թերեւս մաս մ'ալ նախանձոտ և աւանդամու-
կարգ մը անձերու հակառակութեամբ, իսկ ամենէն աւելի՝
մեծ պատերազմին փոթորկումին պատճառաւ:

1. Սոյն ցանկին ա—ը մասերը կը համապատասխանեն.
(շատ քիչ յապաւումը կամ յաւելումով բառերով) Հայ-
րենիքի Ինքնակենսագրութեան կից Կով. Վ. է տրուած
տպագրեալներու ցանկին: (Հ. Ղ. Տ.):

Գ. Հազար ու մի խաղ բ. յիսնեակ. 1905.
Ս. Էջմ. (Այս եւ նախընթացը պատ-
րաստել ենք Պ. Մանուկ Աբեղեանի
հետ):

Դ. Mélodies Kurdes 13 երգ. Moscou¹. Imp.
etc. Jerrgenson.

Ե. La lyre arménienne. Recueil de chansons
Rustiques, Paris. Röder («Հայ Քնար»
հաւաքածու գեղջուկ երգերի. Փարիզ).

Զ. Das Interpunction der Armenier Sammel-
bände der Internationalen Musikgesell-
schaft. Heft I. 1899 Zeite 54-64).

Է. Armeniens Volkstümliche Reizentänze
(Zeitschrift für Armenische Philologie
(1901. I. B. H.).

Ը. La Musique rustique arménienne. Mer-
cure musical et bulletin français. p. 472-
490.

Թ. Զանազան յողուածներ 1904 եւ 1907
թւերի Արարատների մէջ²:

Ժ. Զանազան հատ հատ երգեր այս ու այն
թերթերի կամ ժողովածուների մէջ:

Հայկական պատարագն ունիմ 7 տեսակ
բազմաձայն դաշնակած, բայց չէ տպուած:

Ի մօտոյ տպուելու է Ժողովրդական եր-
գերի Ժողովածուների շարք, որ անշուշտ
կողարկեմ Ձեզ լոյս տեսնելուն պէս:

Անշափ շնորհակալ լինելով Ձեր քաջալե-
րիչ եւ սրտաբուլիս խօսքերի համար եւ
մաղթելով կատարեալ յաջողութիւն Ձեր սի-
րած ուսումնասիրութիւններին խնդրում
եմ, բարի եղէք Ձեր սրբակրօն Միաբանու-
թեան Հայրերին իմ սրտագին ողջոյնս հա-
ղորդելու:

Միշտ յարգանքով եւ պատրաստ

Խ. Կ.

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Միաբան վանուցմ

Ս. Էջմիածնի

Այս շահեկան ու գոհար նամակին փու-
թացի իսկոյն շնորհակալութիւնս հասցնել:

1. 1904-ին (Հ. Գ. Տ.).

2. Հայրերի քամագրի ինքնակենսագրութեան մէջ նշա-
նակած է նաեւ ասոնց նիւթերը՝ որ են. Հայոց եկեղեցա-

բայց այս անգամ ալ գեղծայ Վարդա-
պետին ազնուութենէն՝ խնդրելով իր լու-
սանկարը:

Ձերմ փափագս լիովին կատարուեցաւ
հետեւեալ երկրորդ պատասխանով՝ որ
այս է.

1909. 12. 2. Ս. Էջմիածնի

Գերաշնորհ

Տեր Ղեւոնդ Վարդապետ Տայեան,

Սրտի անհուն բերկրութեամբ կարդացի
Ձեր հոգեգեղուն նամակը: Ձր կարողացայ
անմիջապէս պատասխանել. նախ՝ բացակայ
էի Ս. Էջմիածնից՝ կանչել էին Տփլիսի հայ-
կական համերգները վարելու. մէկն ի ներ-
կայութեան Փոխարքայի, որ յատկապէս
եկած էր իմ եւ խմբի հայ Ժողովրդական
երգերը լսելու՝ իր ամբողջ շքախմբով՝ յօ-
գուտ հայոց Կովկասի Բարեգործական Ըն-
կերութեան եւ երկրորդը արքունի Թատրո-
նում՝ միջազգային եկեղեցական երաժշտու-
թեան համերգի հայ բաժինը ղեկավարելու՝
յօգուտ ուսւ վերջին պատերազմների ժա-
մանակ ընկած զինուորների չքաւոր ընտա-
նեաց. երկուսն էլ յաջող եւ գովական ան-
ցան. մանաւանդ երկրորդի մէջ՝ մրցման
հանդիսից նախապատիւ եղաւ հայ խումբը,
որ բաղկացած էր սիսեան հոգեւոր Գալա-
նոցի սաներից՝ թուով մօտ 80 հոգի: Փոխ-
արքան ինձ իր առանձին ուշադրութեան
արժանացուց. կանչեց իր մօտ. ծանօթա-
ցուց իր Կոմսուհու հետ եւ խօսակցեցանք.
20 րոպէ հայ երաժշտութեան եւ իմ կեն-
սագրականի մասին հարց ու փորձ արաւ:
Երբ վերադարձայ Ս. Էջմիածին, սեղանիս
վրայ գտայ Ձեր պատուական նամակը: Եր-
կրորդ՝ Ձեր խնդիրները թերի մոռած չը
լինելու համար, լուսանկարս պատուիրեցի՝
ի Բագու, այն էլ ուշացաւ. վերջապէս երեկի
Թղթաբերով ստացայ եւ շտապում եմ պա-

կան եղանակները. Արարատ. Նիւթեր Ժ. Գ. զարու Հայոց
երաժշտութեան պատմութեան. Արարատ. Քննադատա-
կան յօդուածներ. Արարատ. (Ման. Զ. Գ. Տ. Ի):

տասխանն ու Ձեր ուզածները ղրկելու ան-
թերի¹:

Սրտագին շնորհակալութիւնս, եղբայր
պատուական, Ձեր անկեղծ եւ սիրալիր
զգացմանց համար. Ձեր խրախոյսներն ինձ
եռանդ են ներշնչում եւ ոգեւորութիւն
առնում. մի բան, որ այնքան քիչ են հաս-
կանում եւ գնահատում մեզանում²: Ան-
հատը որքան էլ ջանասէր լինի, այնու ամե-
նայիւ խրախոյսը մի հզօր խմբան է, որ
կարող է շրջել սարեր հիմն ի վեր:

Նորից ներողութիւն խնդրելով նամակիս
ուշանալուն համար եւ շնորհակալութիւնս
ներս յայտնելով կրկնապէս ցանկանում եմ
Ձեզ քաջողութիւն եւ յաջողութիւն Ձեր
սուրբ պարտականութիւնների համար:

Յարգանքով ողջոյնները վանական Եղ-
բայրութեանդ եւ Ձեզ:

Յարգանքներով

Խ. Կ.

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Դժուար չէ իմանալ, թէ առաջին նա-
մակը իր մէկ բացառիկ կարեւորութիւնն
ունի, որուն յետոյ պիտի վերադառնամ:

Գալով երկրորդին՝ պարունակութիւնն
ինքնին կը յայտնէ իր արժէքը, քանի որ Կոմ.
Վ. Ի. երաժշտական գործունէութեան որոշ
գիծերն են անոնք: Բայց ինչ որ աւելի
շահեկան կը դառնայ և պատմական կա-
րեւորութիւն մը կը ստանայ հոս՝ այն է,
որ Կովկասի մէջ ճիշդ այս համերգներն են
որ նկատուած են «Հայ ժողովրդական
երգի յաղթանակի սկիզբը մեր մշակոյ-
թում», ինչպէս կ'ըսէ Ս. Վրացեան. պատ-
ճառն ալ կ'աւելցնէ, թէ «Այնուհետեւ ինչ
որ արուել է Կոմիտասի կողմից՝ շարու-

նակութիւնն է, խորացումն ու լայնացումը
այն հիմնական գործի ու զաղափարների,
որոնք այնպիսի մեծ հաւատով հրապա-
րակուեցան այդ նշանաւոր համերգներով:
Այդ օրերից ընդհանրացաւ, ամրացաւ Կո-
միտասի համբաւը, որպէս հայ ժողովրդա-
կան երգի հաւաքողի, մշակողի ու տարա-
ծողի, իբրեւ հայ երգն ու երաժշտութիւնը
ժողովրդական ստեղծագործութեան ա-
կունքներից հանդիս³:

ԱՅՅ ՄԸ ԴԵՊԻ ՎԻԼ ԺԻԼԻՖ

Այդ յիշատակելի 1909 թուականէն
ասդին աւելի քան 20 տարիներ անցած
էին՝ երբ բախտը բերաւ որ 1930-ի ա-
մառը՝ Սեւրի մեր Մուրատեան Վարժա-
րանի պաշտօնական բացման առթիւ՝ Ս.
Ղազարու կողմանէ գացող ներկայացու-
ցիչներուն մէջ գտնուէի:

Յարմար պարագան արթնցուց դարձեալ
սրտիս մէջ Կոմիտաս Վարդապետը ան-
ձամբ տեսնելու վաղեմի փափագս: Բայց
որքան տարբեր այս անգամ թէ պարա-
գաներն և թէ զգացումներս. թախծութիւն
մը կը բալէր երակներուս մէջ: Հին մտա-
դրութիւնս անշուշտ գոյութիւն չէր կրնար
ունենալ այլ եւս. այցելութեանս նպա-
տակն էր խորին մեծարանք մը մատուցա-
նել՝ գործունէութեանէ՛ զաղրած մեծ Արուես-
տագէտին:

Ընկեր առի ինձ մեր վաղեմի աշակերտ-
ներէն մին⁴, ու միասին ճամբայ ելանք
ցերեկէ մը վերջ դէպ ի Վիլ Ժիլիֆ⁵:

Չեմ յիշեր որքան ժամանակ զրինք

Տարի մը վերջն ալ 1910-ին Պոլիս կը մեկնի. և 1914-ին
հոն եւս պայքար մը կը սկսի իր դէմ իր նուագած եկեղ-
երգերը ձայնազրի (կրամոֆօն) վրայ հասարակաց վայ-
րերուն մէջ նուագուելու արգելքով):

3. Այս անգամ մի միայն իր անունը ստորագրած է,
որովհետեւ սկսեալ նոյն տարւոյ Սեպտ. 15-ին՝ քաջուած է:
Էջմիածնի Միաբանութենէն:

4. «Ազգակ», Պէյրութ 1936. Դեկտ. 22. Թ. 227:

5. Պ. Յարութիւն Սինանեան:

6. Սկիզբը Վիլ տ'Ալբիի դարմանատունն էր, ուս-
կից փոխադրուեցաւ յետոյ՝ սղոթեան պատճառաւ՝ Վիլ
Ժիլիֆ:

1. Լուսանկարին ետեւը գրած էր հետեւեալ ընծա-
յակներ. ԳԵՐ. Զ. ԴԵԻՈՆԻ ՎԱՐԴ. ՏԱՅԵԱՆԻՆ - ՅԵՏԱ-
ՏԱԿ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱՆԻ - ԿՈՄԻՏԱՍ ՎՐ. — 1909. 12
2-Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ, ԹԷ՛ ԼՈՍԱՆԿԱՐՐԵ և ԹԷ՛ Ա՛յս մարաշ
քանի նմանահան օրինակը զարդարեցին յետոյ 1909ի
ԳԵՂՈՒՆԻԻ 56րդ էջը (Ման. Զ. Գ. Տ. Ի):

2. Կ'ակնարկէ անշուշտ հակառակութիւնները՝ որ
կային իր դէմ ճիշդ 1909 թուականին՝ Էջմիածնի վան-
քին մէջ, որ և յանգած է նոյն իսկ ամսականի կրճատ-
ման կաթողիկոսական տեղակալ Սուրենեան Սրբազանի
կողմանէ (Խորհրդային Արուեստ), —

ՀԱՅ ԳԵՂՈՐԿ ԵՐԳ

Մեծ ժամանակ. $\text{♩} = 88$

Գրի առաջին, Դավիթյանի Կոմիտասի վարդ.

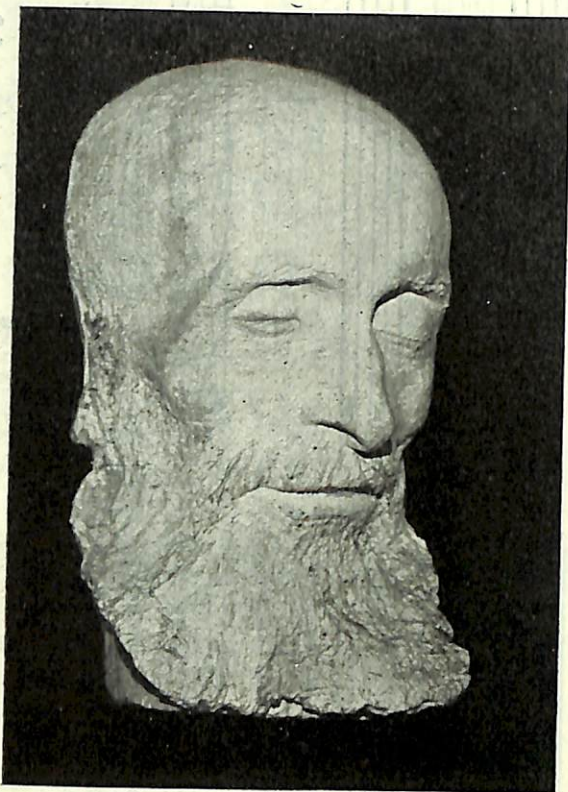
ՀԱՅ, ՄԱՐԱՆՈՒ ՉԱՆՈՒՄ
ՀԱՅ, ՄԱՐԱՆՈՒ ՉԱՆՈՒՄ
ՀԱՅ, ՄԱՐԱՆՈՒ ՉԱՆՈՒՄ
ՀԱՅ, ՄԱՐԱՆՈՒ ՉԱՆՈՒՄ

ՀԱՅ, ՄԱՐԱՆՈՒ ՉԱՆՈՒՄ
ՀԱՅ, ՄԱՐԱՆՈՒ ՉԱՆՈՒՄ
ՀԱՅ, ՄԱՐԱՆՈՒ ՉԱՆՈՒՄ
ՀԱՅ, ՄԱՐԱՆՈՒ ՉԱՆՈՒՄ

ԼՍԻՍ "Հայկար Դ. Վի Խաղ" ԼԻ. ՍԻՍԻԱՆԿ, ԷՉ 30 թիւ 25.

«Նոտագրութեան մէջ մաքրութեւն էր, գրութեւն էր գեղեցիկ, եր իսկ տողած թղթերի վրայ, ախպէս որ նորա ձեռագրերից կարելի էր ուղղակի կլիէ պատրաստել» (Գալեգին Լեւոնեան, տե՛ս Կոմիտաս ժող. Նրեան 1980, էջ 78).

մինչեւ հոն. գիտեմ միայն, թէ որքան կը մօտենայի այդ տխուր հաստատութեան՝ այնքան աւելի ուժգին կը տրոփէր սիրտս: Եւ ինչ հեզմանք կեանքի. վաղեմի փափագս վիճակուած էր սոյն տխուր պարագաներուն տակ իրականանալու... Դռնապանը ներս

Կոմիտաս Վ. ի դիմակը
ճանուած Նկարիչ Յ. Աճէմեանի ձեռքով

կ'ընդունի զմեզ, և յետ իմանալու մեր այցելութեան նպատակը՝ հիւրանոց կը հրամայէ: Քիչ վերջ տոմար մը կը բացուի մեր առջեւ. հէք Վարդապետի անձին վերապահուած էջն է. հոն՝ պահապաններէն մին՝ չի ծածկեր իր խորհրդածութիւնը, թէ՛ «Հ. Կոմիտասի միջեւ այդ օր եղած այցելութիւններէն արդէն կը հասկցուի, որ աւելի աւելցնուի մէջ մեծ դեմք մը եղած է. ստեպ սկսեալու այցելութիւնը կ'ունենայ»:

Յետ դնելու մեր ստորագրութիւնները՝ երկուքս քայլերով կը հետեւինք մեզի սահմանուած պահապանին, որ և ձեռքին

Ու ներս կը մտնենք դռնէն՝ որ բաց է արդէն: Ոչ ոք կայ հոն:

Որքան փափագելի պիտի ըլլար մեզ՝ Կոմիտաս Վարդապետ մը տեսնել՝ իր երաժշտական թղթերուն ու գրքերուն հետ, ձեռագիր շարակնոցներու, խազաբանական ու սուսնասիրութեանց հետ, կամ իր դաշնակին առջեւ և կամ ուրիշ իր մէկ գործիովն զբաղած:

Այդ ամէնը, աւանդ, երազներ էին այսօր: Ոչինչ պիտի գտնուէր այդ սենեկին մէջ՝ բայց անյարդար անկողին մը ու չոր պատեր:

— Բայց ո՛ւր էր Վարդապետը: —

Պահապանը կանգ կ'առնէ խուցին մէջէն դէպ ի բառանկիւն պարտէզ մը բաց թողուած դրան մ'առջեւ: Կը նայիմ քովքնաթի. և ահա մօտը՝ պատին առջեւ՝ հնոտի պարեգօտով, զլխարաց և անկօշիկ, ոտք ոտքի վրայ դրած աթոռի մը վրան նստեր է տարաբախտ մեծ երգիչն ու երաժիշտը Կոմիտաս Վարդապետ, անշարժ՝ ինչպէս մարմարեայ անդրի մը: Աթոռին մօտ կան զոյգ մը կօշիկներ: Պահապանը մեղմով կ'երկարէ այցաբարտս ուղիղ անոր աչքին առջեւ՝ տալով իր անունը: Ո՛չ մէկ շարժում. ո՛չ մէկ պատասխան:

— «Այցելուներ, եկած եմ քեզի, Հայր Կոմիտաս», կ'ըսէ պահապանը, միշտ նոյն ուղղութեան վրայ բռնած իմ այցաբարտը: Դարձեալ բացարձակ լռութիւն:

Պահապանին յանձնարարութեամբ՝ այս անգամ ես կը մօտենամ և մեղմօրէն կ'ըսեմ.

— «Յարգանքներս, Վարդապետ»:

Միշտ լռութիւն, միշտ անշարժութիւն:

Մեր առաջնորդին նոր թելադրութեան վրայ՝ քիչ մ'աւելի՝ բարձր կը կրկնեմ նոյնը. և ահա արձանը կեանք կ'առնէ, կը շարժի, արտօրանքով կ'առնէ կօշիկները, ոտքը կ'անցընէ. և աթոռը ձեռքին մէջ սենեակ կը մտնէ. այս ժամանակ է որ աչքերնիս առաջին անգամ իրարու կը հանդիպին. իրենք՝ ահարկու և խոժոռ, մերը՝ կարեկցական ու թախծոտ: Այս շարժումին՝ աւելորդ է ըսել՝ թէ փորձ պահապանը մեր և իր միջեւ էր արդէն. վայրկեանական կը կատարուի այս ամէնը: Աթոռը հոն ձգելէ վերջ կ'ուղղուի դէպ ի բառանկիւն, ու ձեռները ետեւ անցուցած ցանկապատին երկայնութեամբ դիմացի եզերքը կը սկսի միակերպ շրջան մը, բոլորովին ինքնամիտի և ինքնագրադ, առանց ո և է հետաքրքրութեան ցոյցի մը՝ ո՛չ դէպի մեզ, ո՛չ իր շուրջը: Այլ եւս մեզի ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց եթէ համբաւած ու կսկծանքով դիտել...:

Այդ պահուն կարծես մտքիս մէջ գծուե-

ցաւ համայնապատկերը սգաւոր Հայրենիքի այսօրուան վշտերուն...:

Պահապանը որ կարդացած կը թուէր դէմքիս վրայ ներքին զգացումներս ու խորհուրդներս, ու նշմարած էր առկայծեալ յոյս՝ թէ գուցէ քիչ ատենէն վերադառնայ՝ սկսաւ ցած ձայնով խորհրդածել ինքնիրեն.

— «Միջեւ ժամ 5 լի դառնար Հ. Կոմիտաս. վերջն ալ կը դադրի այցելութիւնները»:

Բոպէ մը վերջ կ'անդրադառնայինք որ Վարդապետը անյայտացեր է. պահապանին հարցումին՝ իսկոյն խումը մը աղուաշներ որ կեդրոնի ծառին շուրջ կատակներ կը փոխանակէին իրարու՝ պատասխանեցին. և ահա քիչ յետոյ դարձեալ իր շարժման մէջն էր ան:

Մեր առաջնորդը ինքնաբերաբար մեղմել ջանաց մեր մահացեալ կացութիւնը, թէ այս կերպ ընդունելութիւնը շատ սովորական եղած է մեր տարաբախտ Հիւանդին կողմանէ, և թէ մեզմէ առաջ շատեր նոյն բախտին հանդիպած էին: Յետոյ լսեցի արդէն որ մեզմէ շատ աւելի մահացեալները եղած են իր ամենէն աւելի ծանօթներն ու մտերիները, զորս չուզելով տեսնել իսկ և իսկ վռնտած է քովէն:

Հուսկ՝ գլխիկոր մեկնեցանք Վիլ Ժիւլիֆէն այնպէս՝ ինչպէս կ'իսամեռ ասպետի մը քովէն:

Համազգային ցաւին արձագանգը դեռ ծագէ ծագ կ'ընթանայ: Բնաշխարհէն և Գաղթավայրերէն մէն մի հայ լրագիր խղճի պարտք մը կատարելու նուիրականութեամբ՝ մէկէ աւելի կը բերէ իր յարգանքի բաժինը հանդէպ Մեծ Մշակին՝ որ իր քնարի ձայնովն արծարծեց Հայ Յեղինգիտակցութիւնը. ճանչցուց անոր տոհմային ձիրքերուն արժէքը ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ:

ԽՈՒՋԱՐԿՈՒ ԵՒ ՀՄԱՅՈՂ ԳՐԻՉ

Սահերբեկի է թէ մեր տոհմիկ երաժշտութեան մասին Կոմիտաս Վ. ի դերը ան-

նախընթաց է իր տեսակին մէջ: Ինքն է որ խոսքան դաշտերէն ի լոյս բերաւ հայ մտքի և սրտի թաքուն գանձերը, թափանցեց Հայ շինականի խոր զգացումներուն և յոյզերուն, բեմ հանեց անոր կեանքի բազմազգի դրուագները, վերլուծեց անոր հոգեբանութիւնը և հուսկ աւանդեց մեզի տոհմիկն ու հարազատը: Եթէ իր ունեցած դերը Հայ խաղաքանութեան, բանասիրական հետազոտութեան և այլ հայ եկեղեցական երգերու մէջ միակը չէ, բայց ոչ ոք հաւասարած է ու պիտի հաւասարի Հայ Գեղջուկ երաժշտութեան մասին, վասն զի առանց իր ձեռնարկին՝ կորուստի կամ փոփոխութեան պիտի մատնուէին հայ մտքի և սրտի հարուստ յղացումները: Ան հասնելու համար իր նպատակին՝ զոհեց իր հանգիստն ու ժամերը, օգտագործեց տարեկան արձակուրդներն իսկ, շրջեցաւ գաւառէ գաւառ, գիւղէ գիւղ՝ գեղարուեստական պեղումներ ընելու, ապրեցաւ և ուսումնասիրեց գեղջուկին կենցաղը, խորապէս իմաստասիրեց անոր առտնին կեանքը, քննեց ուրախ ու տխուր պահերը անոր երգիքներուն տակ, արտերու, գոմերու մէջ, լծկան եզներու աշխատանքին միջոց, կալի, գութանի, հերկի ատեն, զննեց անոր ապրած բնագաւառի յատկութիւնն ու դիւթանքը, և այդպէս հայ գեղջուկին բերնէն և անոր բովանդակ կենցաղէն որսաց ուղղակի Հայ Յեղի տոհմային ներշնչումներն ու զգացումները:

Որքան ճիշդ են Ռ. Զարդարեանի անդրադարձութիւնները զորս կ'ընէ՝ յետ ներկայ ըլլալու ի Պոլիս Union Française-ի մէջ Վարդապետին համերգին, ան կը բացազանչէ. «Տարբերակ հակադրութիւն, արուեստի այս ստեղծագործութիւնը չի գար մեզի հայ ժողովուրդի ազնուական կատարներէն, չի գար մտքի ու դիրքի ոսկեզօծ բարձունքներէն, այլ կու գայ վարէն, մթին ու խոնարհազոյն ստորոտէն՝ Գիւղէն ու Գիւղացիէն: Արօրն ու ակօսն է որ ստեղծեցին այդ մեղեդիները, հոգին ու սարն է որ դաշնակեր են զանոնք և գիւղացի աղջկան ու մաճկալին հոգին ան-

դրադարձուցեր է՝ այդ բոլորը՝ յափշտակութեամբ ու խանդավառագին միամտութեամբ»:

Յիրաւի կոմիտաս վ.ի հաւաքած երգերէն շահագրգռուող միտք մը ուրիշ բան չի կրնար խորհրդածել՝ բայց եթէ նկատել դէմ դիմաց երկու գործիչներ, մին՝ պարզամիտ գեղջուկը՝ որ երգ կը յօրինէ բնագաւառի, միւսը՝ արթնամիտ լսողը՝ որ զրի կ'առնէ անմիջապէս, երկուստեք դերերնին միաժամանակ կատարելու մրցակցութիւն մը կայ կարծես:

Այս մասին ահա օրինակ մը պարերգի կազմութենէն, որ ոչ միայն ցոյց կու տայ թէ ինչպէս ծնունդ առած է ան, այլ նաեւ Երաժշտին գործունէութեան դրութիւնը կը ցուցադրէ ինքնին:

Այսպէս կը սկսի. «Հայր Երուանդի եղբայրը իսկոյն գիւղ գնաց. ազգականների հարսներին, աղջիկներին հաւաքեց վանքի բակը... Ես թուլթիւն ու մատիտը պատրաստ, դուրս էի եկել շինութեան սալաշատակ տանիքը, և սպասում էի նոցա գալուն...»:

Առաջ առաջ, մի չորս հոգի եկաւ: Պարը բոլորեցին: Մի երկու շրջան, լուռ, բայց համաչափ քայլեցին: Դէպ ի աջ, որպէս սովորոյթ է խաղի սկզբին, պտոյտ արին: Մէջի լաւ ասողն սկսեց երգել այս կրկնակով.

«Աման թելլօ, թելլօ. —

Սիրուն թելլօ, թելլօ»:

«Խումբն այս կրկնեց նոյնութեամբ և պարագլուխը շարունակեց երգի առաջին մասը և կրկնակի առաջին տողը. խումբը երգեց նոյնը: Ոգեւորութեան ազդեցութեան տակ կամաց կամաց եղանակը զարգացաւ և ձեւափոխութիւններ ստացաւ, փոխուեցաւ տաղաչափութեան կշիռը, որովհետեւ թռնում էին արագ: Ութերորդ ձեւը երգելիս եկաւ մի երկրորդ խումբ, որ պարի մէջ մտաւ՝ հէնց երգի ընթացքում»:

1. Թ. Ազատեանի «Կոմ. վ.» էջ 119:

«Նոր պարագլուխ անցաւ պարի գլխին: Պարագլուխ լինում են յայտնի խաղ ասող և ձայնեղ աղջիկներ կամ տղայք. երբ գալիս է մի այդպիսին, նախկինը պարի դեկը տալիս է նորան, և ինքը կանգնում ձախ կողմից: Երկրորդ պարագլուխը փոխեց եղանակը, մի աստիճան բարձր բռնեց առաջին մասը, այստեղ միացած էլի մի քանի ուրիշ հարսներ և աղջիկներ. պարագլուխը նորից փոխուեցաւ: Սա էլ աւելի բարձր երգեց: Յանկարծ սկսան կանչել ու քաջքաջ մի աղջկայ որ հեռուն կանգնած դիտում էր, տարան և պարի գլուխ կանգնեցին, խաղը մի առժամանակ ընդհատեցին, մինչեւ որ այդ աղջիկն էլ մտաւ պարի մէջ: Սովորոյթի համաձայն, այսպիսին չեմ ու չեմով է գալիս, թէեւ սիրտը եռում է երգել պարելու համար»:

«Պարը հասաւ ոգեւորութեան գագաթին: Պարագլուխն իր սքանչելի ձայնով ոլորեց եղանակը և նոր ոգի ներշնչելով երգին համ ու գոյն տուաւ»:

«Այն օրը զրի առայ 34 նոր երգ...»

«Պարը վերջացաւ: Խնդրեցի, բոլորն էլ երգեցին առաջին խաղը, բայց վերջին պարագլխի եղանակով: Երբ ինքս արձարձեցի և յիշեցնել կամեցայ խաղաքանչիւր նախկին պարագլխի երգածը, ամենեւին կարեւորութիւն չտուին սեփական ստեղծագործութեան, քանի որ գիւղի առաջին երգչուհին, իր ոլորուն ձայնով ու բնատուր ձիրքերով, գեղարուեստական ամփոփ արտայայտութիւն էր տուել բոլորի թութովանքին. մինչեւ անգամ զարմանում էին, որ մի «խաղ ասող վարդապետ» չնչին բաներու յետեւիցն է ընկել: Երգ է, խաղ է ասացին ու զնաց էլ ո՛ւմ վէճն էր թէ ո՞վ, ո՞ւր, ե՞րբ և ի՞նչպէս է երգել»:

Հուսկ բնականորէ մը ահա՝ հրապուրիչ Վերջաբանը Լօռու Գութաներգի — որ ինքնին երգ մ'է — միաժամանակ կու տայ հաւաքումի աշխատանքին համար կոմիտաս Վարդապետի հետազոտող մտքին, խորաթափանց տեսութիւններուն ու գեղանկար գրչին սքանչելի ցոլացումը:

«Խորհրդաւոր ու պաշտելի՝ գաղտնիք, շինականը բնութեան գրկում, բնութիւնը շինականի սրտում վերստին ու միաժամանակ ծնունդ են առնում»:

«Արեւն արդէն թռել ու գիշերն իր մութն է փռել. ցորեկը հանգել ու գիշերն է գործի կանգնել: Երկու ծով դէմ դէմի են ծառացել՝ կապուտալէն երկնային ու զուարթուն և սեւալէն երկրային ու արթուն. լուսինն անցել է աստղերի գլուխը՝ հերկելու շարան ամպերը. երգում են տարուբեր հովերը, իսկ մաճկալն անցել է գութանուորների գլուխը՝ արթնցնելու պարարտ արտերը. նուագում են զլզլան առուակները: Վերեւն երկինքն է շնչում, ստորեւ՝ երկիրը: Վերն աշխատում են լուսինն ու աստղերը և հողմավար ամպերը, վարը՝ գութանն ու շինականը և գործավար եզները, վերեւ՝ կեանքն ու ստորեւ՝ ջանքը յուզում են միտքն ու սրտի լարերը: Շունչ է առնում շինականն ու շունչ տալիս իր շուրջը: Թեւ է առնում գութանն ու թեւ տալիս մշակին՝ պատուում է արտը, դիզում հողակոյտ ալիքներն աջ ու ձախ և ձեւում ոսկի ակօսների շարը: Հեւում է հեւում ամբողջ վարը՝ և՛ կռկում է գոմշուկը, և՛ գանչում է գեղջուկը, և սուլում է սարի հովիկ, և փափսում լեռան ծաղիկ, և զլզլում թոթով վտակ, իսկ գութանի անկ՝ հեծում, լալիս, ծղլղում, մխտում, քնքնում ու քրքրում է: Շինական կան կեանքի մութն ու լոյսը, գործն ու յոյսը ծնում են մեր գողտրիկ գութաները»:

«Շինականն այն կախարհ վարպետն է, որ կարգում է, հարազատորէն, բնութիւնը, ստեղծում բազմաբեղուն մտքեր, նոցա փչում է իր հզօր ու պարզ շունչը, զրոշմում է իր բնաւորութեան էականով՝ ներքին ու արտաքին լրիւ կեանքով և կնքում է բառերով ու եղանակով իր հաւրագատ զաւակը՝ գութաներգը»:

1. Հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը (տե՛ս Աւետիս 1907).
2. «Նաշաւարդ» տարեգիրք Ա., 1914. կազմեցին Վարուժան և Սիրունի. էջ 336.

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅՕՐԻՆՈՒՄՆ ԶԱՅ
ԳԵՂՋԻԱԿԱՆ ԵՐԳՈՅ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հետաքրքրական է անշուշտ, թե՛ երբ ծնունդ առած է կոմ. Վ.ի մէջ Հայ գեղ-
ջուկ երգեր հաւաքելու գաղափարը:

Այս մասին կ'աւանդուի, որ առաջին անգամ այդ մտածութիւնը կ'ունենայ Գէորգեան ճեմարանի մէջ՝ երբ երկրորդ դասարանի աշակերտ էր, որ է 1890-ի ատենները: Բարեկենդանի հանգստին առ-
թիւ Քէօրփալուցի (ԼՂմիածնի մօտ) իր մէկ ընկերը զինքը հիւր կը տանի իրենց տունը: Հոն՝ շինականի մը ախոռին մէջ երգուած խաղ մը կը գրաւէ զինքը. այս է որ իրեն յայտնութիւն մը կը թուի: Անմիջապէս գրի կ'առնէ զայն և յա-
ջորդաբար նաեւ ուրիշներ¹: Այնուհե-
տեւ իր մէջ նոր բոց մը կը սկսի, որ և այնքան աւելի կ'արծարծի՝ որքան Հա-
յաստանի զանազան կողմերէն կը հասնին ճեմարանին համար նոր աշակերտներ, միասին բերելով իրենց կողմերու ժողո-
վորդական եղանակները եւն. տեղական յատուկ շեշտովն ու երգուածքով:

Այս է ահա հիմնաքարը ապագայ իր հոյակապ գործին որ կը տեսնէ քառորդ դարու շրջան մը՝ մինչեւ 1915, յորում գրի առաւ, յղկեց ու մշակեց՝ ինչ որ սա-
րերն ու ձորերը, հովիւն ու երկրագործը, դաշտերն ու կալերը, գութանն ու մաճ-
կալը եւն. փոխանցեցին իր մէջ: Այս կեր-
պով կըրցաւ ան 3000-ի չափ երգերու մարմին զգեցնել: «Կոմիտասն անձամբ շրջում էր — կ'ըսէ Ստեփան Դիմու-
րեան — Արարատեան դաշտի գիւղերը, ականջալուր եղել և զրի էր առել ամե-
նայն հարազատութեամբ այդ երգերը. նա չէր բաւականացել նոյն երգի մի կամ եր-
կու վարիանտով, այլ հաւաքել էր բազ-
մաթիւ վարիանտներ: Կոմիտասը պատ-

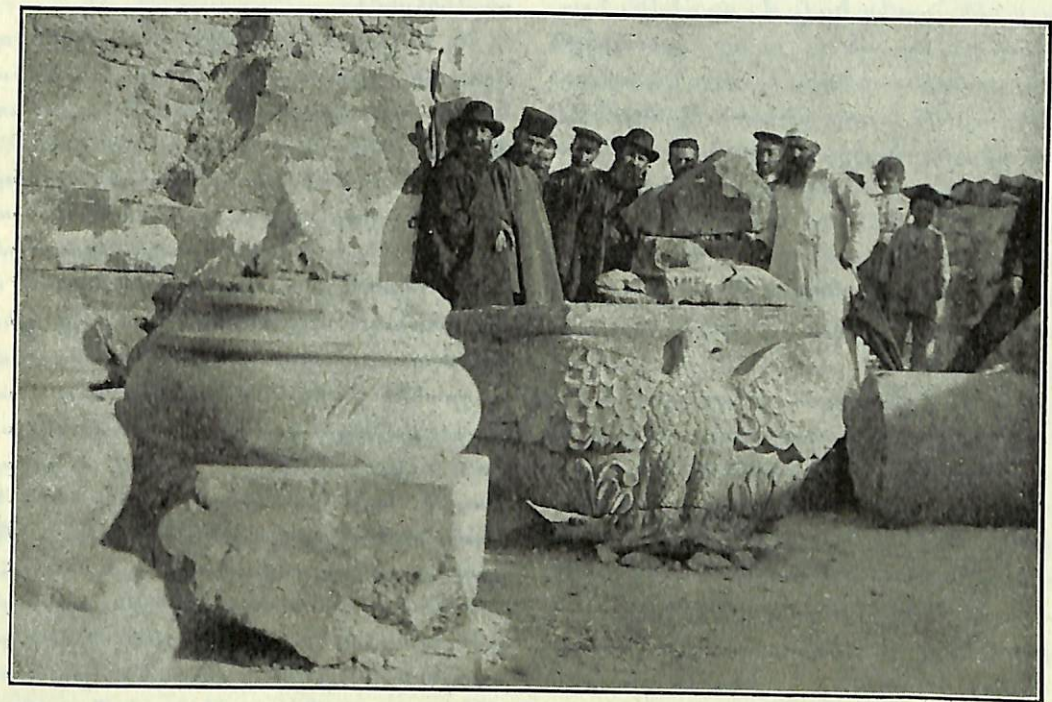
մում էր, որ ինքն այնքան է շրջել գիւղերն ու երգեր հաւաքել, որ գիւղացիները կէս զժողովուրդ և կէս հանաքով ասել են. Ե՛հ, վարդապետ, դու էլ ժամանակ ես գտել երգեր գրելու, էլ չես հարցնում ոչ կալի և ոչ էլ կուրծի ժամանակը»²:

Երգ հաւաքելու ամենէն բեղմնաւոր շրջ-
ջանը եղած է դարձեալ ԼՂմիածնի ու Գէոր-
գեան ճեմարանն անցուցած տասնամեայ շրջանը: «Ամառուան արձակուրդին մեկ-
նող աշակերտները, կ'ըսէ Տօքթ. Ա. Տի-
րացեան, մէկիկ մէկիկ քովը կը կանչէր և իւրաքանչիւրին վրայ պարտականու-
թիւն կը դնէր՝ Սեպտեմբերին ճեմարան վերադառնալու ատեն հետը բերելու իր գացած գաւառի 10-15 ժողովրդական եր-
գեր...»³:

Հ. Աւիշանի համար կ'ըսուի, որ մին-
չեւ իսկ մտերմական թղթակցութիւնները-
բայտ առթին միջոց առած էր իրեն՝ հարց մ'ուղղելու զինքը հետաքրքրող ազգային որ և է փոքրիկ իրի մը շուրջ. և այս կերպով է որ շատ մթերը հաւաքեր է իր հրատարակութեանց: Ընդհ յոյնը կատա-
րած է նաեւ Կոմիտաս վարդապետ՝ իր երգերու պաշարն ստուարացնելու համար: Այս տեսակէտով ունի, զոր օր. նաեւ Աշուղ Զիւլանիէն 1-2 երգեր, զորս ուղղակի-
անկէ ձայնագրեր է 1903-ին՝ բարեպատեհ առթիով մը: 1909 թուականին ալ Տի-
գրան Զիւլանիէն, երբ սա իգմիրլեանի-
կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ ԼՂ-
միածին երթալով՝ միասին կը տանի Վա-
նայ ժողովրդական երգերէն 50-ի չափ, զորս Կոմ. Վ. գրի կ'առնէ, որոնք կը կազմեն իր հաւաքածոյին զմայլելի ու
թանկագին գոհարները:

Թե՛ այս և ուրիշ միջոցներով կըրցած է ան մինչեւ 3000 ժողովրդական երգեր հաւաքել՝ յայտարարած է իր աշակերտ-
ներուն դեռ 1905 և 1906 թուական-
ներուն⁴:

Հեղինակաւոր վկայութիւններ են նաեւ Մ. Արեղեանի յայտարարութիւնները, ու-
րովհետեւ Հայ ժողովրդական երգերու հա-
ւաքածոյի մը պատրաստութեան առթիւ ամբողջ 2 տարի միասին աշխատած է. «Դրա համար — կ'ըսէ — Կոմիտասը պատրաստեց հազարաւոր թերթիկներ և ամէն մի աշակերտի, առանձնապէս իր քով ու զանազան վայրերու մէջ գրուած
ըլլալուն՝ դասաւորութեան ընթացքին բը-
նականաբար հարկ եղած է կրկնութիւն-
ները դուրս ձգել. որով այս գործին ար-
դինք՝ միայն 1300 քառեակ կ'ընտրուին իբրեւ ամբողջական՝ հանդերձ իրենց փո-
փոխակներով: Եւ որովհետեւ Կոմիտաս Վ.ի ձայնագրած 3-4000 ժողովրդական

Կոմիտաս Վրդ. Բարադաշտի «Զուարթնոց» տաճարի աւերակներում մէջ:

խմբի երգիչներին բաժանեց, որպէս զի միակերպ թերթիկների վրայ գրած բերեն իրենց գրի առած երգերը: Այս միեւնոյնը կատարեցին և յաջորդ տարիները. այն-
պէս որ տասնեակ հազարաւոր այսպիսի գրած թերթիկներ հաւաքւեցին մեզ մօտ: Կոմիտասը դրանց թիւը մօտ քսան հինգ հազար էր հաշուում¹: Հսկայ հաւաքա-
ծոյիս ատաղձը զանազան անձերու ձեռ-
քով ու զանազան վայրերու մէջ գրուած
ըլլալուն՝ դասաւորութեան ընթացքին բը-
նականաբար հարկ եղած է կրկնութիւն-
ները դուրս ձգել. որով այս գործին ար-
դինք՝ միայն 1300 քառեակ կ'ընտրուին իբրեւ ամբողջական՝ հանդերձ իրենց փո-
փոխակներով: Եւ որովհետեւ Կոմիտաս Վ.ի ձայնագրած 3-4000 ժողովրդական

երգերու եղանակներէն՝ յետ համեմատա-
կան աշխատութեան և ողջամիտ մաքրա-
գործումի կարելի պիտի ըլլար առ նուազն 1000 եղանակներ ունենալ՝ ուստի խրմ-
բագրուելիք հաւաքածոյին տիտղոս կը դնեն Հազար ու մի խաղ²: Զայս տպա-
գրելու համար կը մտածուի յիսնեակներու բաժնել, որով 20 գրքոյկներու մէջ պիտի ամփոփուէր ամբողջութիւնը: Առաջին եր-

1. Կոմիտաս Վ.ի արտշնտը (տես Մոշրճ 1905):
2. Կոմիտաս Գեորգեան. յիշողութիւններ, (տես Կո-
միտաս ժող. Երեւան, էջ 94):

3. Պանակ, Պուրաբէսդ 1935, հոյ. 3. Բ. 13:
4. Անդ:

1. Յիշողութիւններ Կոմիտասի մասին (տես «Կոմի-
տաս» ժող. Երեւան, էջ 61):

2. Անդ էջ 62, 63:

Միենոյն տեսութեամբ կը յիշատակուին սրբազան երգերէն ալ՝ առանձնապէս իր «Տէր ողորմես», «Հառու հառու», «Այլն ծով ի ծով» և «Տիրամայր»ը են։ 1906-ին ի փարիզ սարքուած անոր համերգի մասին կը գրէ *Le Mercure musical*. «Կոմիտաս Վրդ. Տիրամայրին մէջ բարձրացաւ յուզմունքի այնպիսի ներուժութեան մը որ գրեթէ արցունք բերելու աստիճանին կը հասնէր և որուն համար հասարակութիւնը «օվասիոն» մը ըրաւ իրեն։ Ոչինչ աւելի սրտաշարժ էր քան տեսնել հասարակութեան ծափերուն առջեւ խոնարհիլը՝ քաղցրութեամբ ու վեհութեամբ՝ սեւ բարձր վեղարին տակ, յետոյ դարձեալ նստիլը Միւսթէլ երգէն նիկին առջեւ ու կրկնելը տաղին վերջին տունը, երգելով զայն գրեթէ ցած ձայնով, մեծ վիշտերու գաղտնիքին մէջ, երկրամած կարեկցութեան և ամփոփուած խոկման շեշտերով, որ աստուածային ներկայութիւնը զգալի կ'ընեն»։

Յովսէփ եպս. Կարապետեան իր տղայութեան յուշերէն կը պատմէ Դոնբասցէի արարողութեան առթիւ հետեւեալ դրուագը.

«Իսկապէս վեհ էր լոպչն — կ'ըսէ — երբ իւր պարթեւ հասակով բեմ բարձրանալով փակեալ Ս. Սեդանին առջեւ ծունկ չորեցաւ, առաւ ձեռքը տաճարի խոշոր բանալին և վեղարը ձախ ձեռքը բռնած, գլխարաց սկսաւ երգել՝ նախ մեղմ ապա գոռ ձայնով Բա՛ց մեզ, Տէր. առաջին բաժինը վերջացուց, բայց երբ սկսաւ երկրորդը՝ յանկարծ այլայլեցաւ, զէմքը տխրութեամբ պատեցաւ և ձայնը սկսաւ դողալ, ասոր ի տես՝ մենք, երկու եղբայրներս, հասկըցանք թէ՛ Վարդապետը կը գտնուի յուզեալ վիճակի մը մէջ, չկրցաւ լրացնել երկրորդ բաժինը և երբ, «ողբալով կարդամ առ քեզ» բառերը հագիւ լսելի ձայնով կ'արտասանէր, աչքերէն արցունքներ կը հոսէին, և խուռներամ բազմութիւնն ալ ազդուած կու լար»¹։

Բայց ամենէն աւելի հրաշալի և գերազանցօրէն հոգեթով կը ներկայանայ քաջարուեստ Սոխակին Լոյս գոարբը։ Կ'արժէ

այս մասին լսել Բ. Թաշեանի նկարագրած հետեւեալ պատկերալից տեսարանը։

«Ժամ կ'երթանք — կ'ըսէ — կիրակնամատի Լոյս Զուարթը լսելու համար... Եկեղեցին լեցուած է բերնէ բերան։ Ամէնքս հեւ հեւ կը սպասենք Վարդապետի Լոյս Զուարթին։ Նորութեան համար կախարդիչ զօրութեան մը պէս կ'անցնի մեր սրտերուն մէջէն...։ Նախ մեղմ, յետոյ ալիք ալիք թաւալող ձայնը ոսկեղէն անձրեւի մը պէս, աստուածային օրհնութեան մը պէս, հրաշքի մը պէս կը տարածուի և կը լայննայ մեր հոգիներուն մէջ։ Բոց մը կ'անցնի մեր երակներէն։ Անանդ ողջ մը կը համակէ մեզ, բոլոր։ Մեր աչքերը կը մթնան, կը պտտորին, կը խոնաւանան։ Յնցում մը չէր ասիկա, այլ փոթորիկ մը։ Լոյսի ցոլք մը չէր ասիկա, այլ փայլատակում մը։ Ո՛չ, տկար բառ մըն է հիացումը։ Ինչ որ զգացինք մենք, հիացում չէր, այլ տենդ, անհնարին սարսուռ։ Կամ աւելի զօրաւոր բան մը, քան տենդն ու սարսուռը։ Եկեղեցիին կամարները չթնդացին, այլ լացին։ Հեկեկացին ու լացին։ Պառաւ մամիկները ծունկի եկան ու յատակի քարերը համբուրեցին։ Ծերունիները ձեռքերնին վեր բարձրացուցին պաղատանքի մը պէս։ Նոր հարսերն ու երիտասարդները խաչակնքեցին ջերմ ուսնդ հաւատքով։ Երեխաները իրենց մայրերու փէշերուն կառչեցան լացակամած աչքերով։ Վարդապետը մարդ մը չէր այլեւս, այլ հրեղէն տեսիլք մը... Կոմիտասի «Լուսեվարդ»ը երկար ատեն տեսակ մը աւանդութիւն դարձաւ մեր քաղաքին մէջ։

— Լսեցի՞ր։

— Չլսեցի՞ր։

Ու չլսողները զժբախտ կը համարէին իրենց զիրենք»²։

ՇՈՂՇՈՂՈՒՆ ՁԻՐՔԵՐ

Վարդապետին կողմանէ Հայ ժողովրդական երգերը զրի առնելու ամենամեծ

1. Հայաստանի Կոյնակ, 1935, Գեկա. Թ. 50, էջ 1186.
2. Յոշաբէր, Գահիրէ, 1935, Նոյ. 2.

արժանիքը սերտօրէն օղակուած է՝ միանգամայն զանոնք նրբարուեստ ու յատուկ գիտակցութեամբ դաշնակելուն, զանոնք բազմաձայնի վերածելուն հետ։ Զարմանալի չէ, եթէ սկզբնական աշխատութիւնները գերման մեծահոջակ երաժիշտներու ազդեցութիւնը կրած թուին. ասիկա շատ բնական տուրքն էր միջավայրին՝ ուր երաժշտական կրթութիւն ստացած էր։ Վաղեմեան երաժշտութեան սիրահար՝ կ'աշխատէր նման արուեստ մը մտցնել իր գործերուն մէջ, որոնք թէեւ լուրջ և հասկցող երաժիշտներու հիացման ենթակայ, ըստ Մարգարիտ Բաբայեանի «իրենց կառուցուածքի (structure) կատարելութեամբ, զարմանալի ներդաշնակ combination — ներով, բազմաթիւ երկրորդական ձայների եղանակի սրամիտ variante — ներով, բայց իրենց ամբողջութեան մէջ նշանակալի խեղդում էին պարզ գեղջկական երգը կամ եկեղեցական եղանակը¹. ուստի «գարագուլու կազմող այդ արուեստը չէր «կարող մեզանում յաջողութիւն գտնել»², վասն զի «այդ արուեստի և մեր ժողովրդական երգերի միջեւ օրգանական ոչ մի կապ չկար»։ Սակայն հանճարեղ Երաժիշտը շուտ անդրադառնալով՝ զիտցաւ հնարել ըստ մեր հարուստ յատուկութիւններով օժտուած երգերու պահանջին ուրիշ նորօրինակ գեղեցկութիւն մը։ Եւ այս վերջինը այնքան աննախընթաց կը դառնայ՝ որքան երբ նկատուի որ Երաժիշտը մէն մի ձայնագիծին համար կերտած է կարծես սեփական յատկութիւն մը, անկախ զիրք մը։ Օժտած է զայն կառուցուածքով մը, ուր կայ գոյներու արտացոլում, կշռոյթի կենդանի ցայտում են, ներկայանալու իրրեւ հաւատարիմ թարգմանը, ըլլայ բնագրի իւրաքանչիւր բառի կամ բնութեան ձայնին՝ ըլլայ մայր եղանակի արտայայտած իմաստներուն, տոհմիկ նկարագրին ու շունչին, ինչպէս պիտի

պահանջէր նուագին բնախօսութիւնը, արեւելեան ոճն ու ոգին։ Լաւ կը դիտէ Սպ. Մելիքեան, թէ «ժողովրդական երգի հոգեբանութիւնից և նրան իրական կեանքում շրջապատող իրական պայմաններից է բղխեցնում իր պոլիֆոնիկ բազմաձայնը»։ Այս գործով Կոմիտաս Վարդապետ յիրաւի ցոյց տուաւ իր մտքի, իր սրտի զուգորդ կարողութեանց փայլուն եզակեանքները, ազգագրական նշանակութիւնները հարազատօրէն ցոյցացնելու ընդունակութիւնը իր արուեստի խորքէն։

Արդի Հայ երաժշտական Գրականութիւնը չ'անգիտանար արդէն, թէ որքան բազմակողմանի է Կոմիտաս Վ.ի մեծութիւնը զանազան մարզերու մէջ։

Անկա հաւաքիչ է և մշակող Հայ Գեղջուկ և Եկեղեցական Երաժշտութեան, կազմակերպիչ է և ղեկավար համերգներու, ազգագրագէտ է, օրէնսդիր է, ուսուցիչ է և երգահան, ինքնատիպ դաշնաւորող է և հիմնադիր իւրայատուկ բազմաձայնի, հնախոյզ է և տեսարան Հայ խաղաղութեան, բանախօս է և երգիչ՝ միջազգային վայրերու մէջ, հմուտ է զանազան նուագարաններու. և այս ամէնուն հետ՝ և նրբարուեստ երազագիր ձայնագրող։

Շարունակեմ.

Հայ լեզուն իսկ իր հմայող գրչին տակ համակ երաժշտութիւն է, ինչպէս երաժշտութեան մէջն ալ հարազատ հայ է՝ թէ՛ երաժշտական բառերու և բացատրութեանց և թէ՛ երանգաւորումներու կիրառութեանց մէջ։ Իրրեւ օրինակ՝ ահա փունջ մը՝ Երաժշտին հնարած մասնագիտական բառերէն. Լազուկ, Լազանի, Լուսադու, Լուսու, Լուսի, Լուսայի, վշտայոյզ, փարսպար, փոփոն, քնքշիկ, խաղուն, զնայուն, արագուն, ակցիկ, փնչոց, փռնոց, կոկիւն, հիկոնուակ, կրգափռուկ, զանգ, Լուսու, Լուսաձայն, զարդաձայն, ձայնաւիշոյց, շէշտերկար, շէշտաձայն, առետակաւ, են»³։

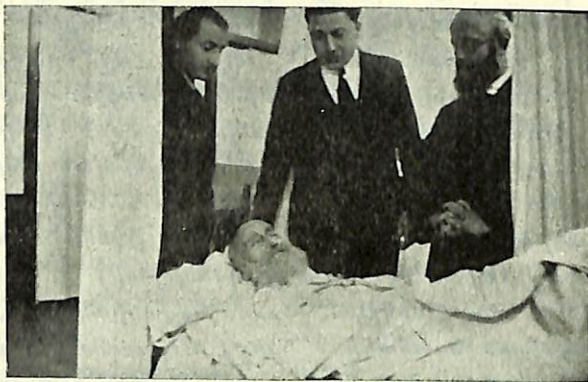
1. Տպաշրջաբաններ Կոմիտասի անձին եւ գործի շուրջը (տես «Կոմիտաս» ժող. Երեւան, էջ 103).
2. Կոմիտասի արուեստը (տես անդ. էջ 27).

3. Կոմիտասը, պատմական ակնարկ (տես «Կոմիտաս» ժող. Երեւան, էջ 23).
4. Հայրենիք ամսագիր, Պոսթըն 1936, Յունուար, Թ. 3. էջ 81.

Նոյն իսկ իբր անհատ՝ ընտիր ձիրքերու տէր համբաւուած է, ազնիւ է և զգայուն՝ սրտով, յարգուած իբր մաքուր եկեղեցական, և անպաճոյճ իր կենցաղով, և դարձեալ՝ այս ամէնուն հետ՝ ընկերային կեանքի մէջ և՛ սրախօս և՛ կատակարան.

Ահա՛ ամբողջ Կոմիտաս Վարդապետը: Իբրեւ երաժիշտ այնպիսի դեր մը կատարեց անիկա՝ որ ստիպուած են այսուհետեւ ապագայ սերունդներ կամ իր ակին

ներ, որոնք դպրոցներու մէջ տեղ գրաւեն, նուիրուին ազգային երաժշտութեան ուսումնասիրութեան, տարածեն ժողովուրդին մէջ հայ երաժշտութեան ոգին, որպէս զի ժողովուրդին մէջ՝ ազգային երաժշտութեան խօսքը մարմնանայ և անոր ազդեցութեան տակ ժողովուրդը թօթափելով իր թոյլ պատեանը, մտնէ վերակենդանացման շաւղին մէջ: Ինչքան բաղձալի էր ունենալ այս նպատակով առան-

Նկարիչ Յ. Մճէմեան և Նրժշ. Գ. Սէմշան (Մ. Ռ. Նախկին Սամբ) և Տ. Խաչատուր Վրթամէսեան ողբ. Կոմիտաս Վ. ի մարմնոյն քով:

դիմել, կամ իր բացած սեփական ուղւոյն հետեւիլ:

Գլխաւորապէս երեք հիմնական ծրագիրներ կան իր առջեւ. ա. Հայ երգին տալ իր բնատոհմիկ նկարագիրը. — և անձամբ տուաւ անոր գործնական հաւաստիքները: Բ. Կարող մշակներ պատրաստել՝ շարունակելու իր գործը. — տուաւ օժտուած երաժիշտներու փոքրիկ պար մը՝ Կոմիտասեան սանդղակը՝ ինչպէս Վարդան Սարգիսեան, Միհրան Թումանեան, Բարսեղ Կանաչեան, Վաղարշակ Սրուանձտեան, Հայկ Սէմէրճեան, Արտաշէս Ապահեան և ուրիշ սաներ: Գ. Հայ երգին տալ դիրք մը, բեմ մը հաւասարապատիւ եւրոպականներուն: Այս երկու վերջին մասերուն նկատմամբ՝ 1914-ի Փարիզու մեծ համերգէն վերջ՝ ինքն իսկ յայտնած է Հրանոյշ Շահպազի իր որոշ առաջադրութիւններն ու փափաղները այս խօսքերով. «Ամբողջ մտատանջութիւնս է հասցնել աշակերտ-

ձին վարժարան, որուն միջոցով մեծ արդիւնք կարելի կ'ըլլար ձեռք բերել»¹:

Երաժշտանոցի խնդիրը դժբախտաբար չիրագործուեցաւ (տես գրութեանս սկիզբները, էջ 9, ծան. 3): Արդէն առաջին փորձը Ռուսաստան ապարդիւն մնաց, իսկ Պոլիս՝ աւելի յուսատու միջոցներով անվհատ աշխատեցաւ, և հազիւ հազ ծայր տուած էր փոքր կազմ մը 1912-ին վերջ՝ ան ալ շուտով փակուեցաւ: Այնուհետեւ եկաւ գործունէութեան իր ճակատագրական դադարը, վասն զի 1915 Ապրիլ 11ի աքսորը դէպ ի Չանդըր՝ քանդեց, աւաղ, Երաժշտին բոլոր ջրային զրութիւնը: Կրած տառապանքները թոյլ չտուին որ այլեւս վերակենդանանայ ան՝ բարեբար միջոցաւ մը վերադառնալէն վերջն ալ:

Այսպէս՝ մեծ տարագրութեան անփո-

1. Ազատամարտ, Պոլիս 1914. 26 Յունիս, 9 Յուլիս. Թ. 1548:

խարինելի ցնցող զոհերէն մին ալ ինքը եղաւ:

ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կոմիտաս Վ. ի գեղարուեստական մեծագործութեան իբրեւ իսկական յուշարձաններ ունին իր երաժշտական աշխատութիւնները:

Հրատարակութեանց մասնակի ցանկը տեսանք արդէն 1909-ի ծանօթ նամակին մէջ: Մասնակի ըսի, վասն զի անոնք կը հասնէին ի հարկէ մինչեւ սոյն գրութեան թուականը: Յետոյ ժամանակագրական կարգաւ կու գայ Չեռագ տետրակի Հայ զեղչուկ համերգի, ի նպատակ հիմնելի Հայ Երաժշտական, տպ. ի Պոլիս 1911, հոն կազմակերպուած հանդէսին առթիւ: Կայ նաեւ 1913 Մայիսին կատարուած համերգին համառոտ աւիտիփոսը, տպ. ի Պոլիս. նոյնը նաեւ գաղղ. լեզուով: Միեւնոյն տարին լոյս տեսաւ ի Լայքցիկ Հայ Գեղչուկ Երգեր (թ. 13-22 և Բ. 23-32 տետր Ա. և տետր Բ.):

Հոս՝ յատուկ գնահատութեամբ պէտք է ըսել. Կոմիտասեան Յանձնաժողովը — որ իր վրայ ստանձնած է ամէն հոգ՝ — գովելի առաջադրութեամբ ուզեց «տարաբախտ վարպետին հանդէպ երկիւղած մեծարանք մը մատուցանել և հանրային պարտականութիւն մը կատարել»: Իր ջանքերով նախ վերստին հրատարակուեցաւ ի Փարիզ 1925-1933 շրջանին Հայ ժողովրդական Երաժշտարիւնը (նոր Շարք Ա-Չ, մաքուր տպագրութեամբ. երգերու բնագիրները Քրանսերէնի թարգմանած է Ա. Չօպանեան): 1933-ին հրատարակութեան տուաւ անոր հանրածանօթ Պատարագը, Վարդան Սարգսեանի խնամոտ աշխատակցութեամբ և պոլսաբնակ Հայկազն Վարդանեանի ծախքերով¹: Այս փառաւոր գործով ուրեմն՝ Հեղինակին ա. նուամբ այս կամ այն երաժշտի քով ցայդվայր պահուած ու գործածուած արտա-

գրութիւններ կը կորսնցնեն իրենց հարազատութեան իրաւունքը: Կոմիտաս Վ. սոյն պատարագի հիմնական եղանակները քաղած է մասամբ Էջմիածնի քանի մը հասակաւոր միաբաններէն. ուրիշ մաս մ'ալ անշուք գիւղերու քահանաներէ՝ որոնցմէ իր լսած աւանդական հին եղանակները աւելի հայադրոջմ ու գեղեցիկ համարած էր ինքը: Օգտուած է նաեւ Նիկ. Թաշճեանի հրատարակած պատարագի պոլսական եղանակներէն, յետ գտելու զանոնք օտար ու եկամուտ տարրերէն²: Յետին անգամ մը եւս ձեռք առած է զայն աչքէ անցնելու՝ 1912-ի աշնան. դժբախտաբար այս սրբագրութեան գործը կ'ընդհատուի «Սուրբ Աստուած» է վերջ՝ սաստկանալով Վարդապետին հիւանդութիւնը: Մնացածին համար՝ որ և մեծամասնութիւնն է՝ Սարգսեան հիմ ծառայեցուցած է Կոմիտասեան Յանձնաժողովին քով գրտնուած Վարդապետին միակ բնագիր՝ բայց ըստ բազում գլխոց դժուարընթեռնի օրինակը: Աստի կրնայ գուշակուիլ այն ծանր գործն ու պատասխանատուութիւնը՝ զոր յանձն կ'առնէ յիշեալ աշխատասիրողը. չէ՞ որ այդ վիճակը կը պահանջէր «վերին աստիճանի զգուշաւոր բարեխղճութիւն, գուշակելու համար հեղինակին նախասիրութիւնները կամ գոնէ մօտենալու համար անոնց կարելի եղածին չափ»³:

Հետաքրքրական նորութիւն մ'էր անշուշտ, որ 1935-ին ալ ի Պոլիս լոյս տեսաւ թուրքերէն և հայերէն լեզուներով պրակ մը (թիւ 1), որ կը պարունակէ Կոմ. Վ. ի ձայնագրած ժող. երգերէն մէկ քանին: Թուրք թարգմանութիւնը կատարուած է Մ. Շալճեանէ:

Փարիզի Կոմիտասեան Յանձնախումբէն անկախ՝ նաեւ Խորհրդային Հայաստան օրինակելի փութով յարգեց Մեծ Հայուն ազգանուէր գործունէութիւնը. ապացոյց մ'է անշուշտ Երեւանու մէջ գոյութիւն

1. Կոմիտաս Վարդապետ. Գաղափարաւ Երգեցողութիւնը Սրբոյ Պատարագի Հյստնոյց. Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ. վասն միասեւ Արական խմբի. Փարիզ 1933:

2. Յառաջաբան Կոմիտասեան Յանձնաժողովին:
3. Վ. Սարգսեանի Ներածութիւն Կոմ. Վ. ի Պատարագին:

ունեցող «Կոմիտաս» անուամբ ֆառանուազը (քուառդեղդոյ): 1930-ին Ռուբէն Թեր-լէմէզեան կազմեց Կոմիտաս ժողովածուն Երեւանու Պետհրատի հրատարակութեամբ՝ ի յիշատակ վարդապետին յոննգեան 60 ամեակին¹: Դարձեալ 1931 թուականին լոյս տեսաւ Ժողովրդական երգեր վերնագրով ազգագրական ժողովածու մը 300 գեղջուկ խաղերու, զորս Կոմիտաս վ. ձայնագրած է. բայց որովհետեւ անոնց բնագիրները հայ ձայնանիշերով են (ինչպէս սովորաբար ըրած է Կ. վ. երգ մը գրի առնելու համար²), հետեւաբար ասոր հրատարակիչը Սպ. Մելիքեան եւրոպականի վերածելով ամփոփած է սոյն հատորին մէջ: Հաւաքածոյիս ետեւը իբրեւ Յաւելուած կը պահուի նաեւ, դարձեալ եւր. ձայնագրութեամբ, 25 հատ գողտրիկ երգեր՝ «Շար Ակնայ Ժողովրդական երգերի» խորագրով, որոնց բնագիրը՝ նոյնպէս հայ արդի ձայնագրութեամբ՝ նախապէս հրատարակուած է ուղղակի վարդապետին կողմանէ³ և կցուած Յ. Կ. Ճանիկեանի Հնոսրիւնք Ակնայ շահեկան մատենանին վերջը⁴:

Կոմիտաս վ. ի մահուան առթիւ մեծաբանքի նոր նշան մը եւս առաջարկուեցաւ դարձեալ խորհ. Հայաստանի մէջ: Մ. Աղա-յեան գեղեցիկ գաղափար մը յայտնեց, որ Հայաստանի զանազան վայրերուն մէջ գտնուող և աշխատող վարդապետին աշակերտները համախմբուելով «Կոմիտասի ժառանգութեան ուսումնասիրութեան և

իւրացման գործին շուրջ Հայաստանի կեդրոնին՝ Երեւանու մէջ հիմնելու «Կոմիտասեան երգեցիկ կապելլա» իբրեւ լաւագոյն յուշարձան մը անոր⁵:

ԵԱՓԵՐՈՒ ԼԵՁՈՒՆ

Դեռ չանցած Կոմիտաս վարդապետի անտիպ աշխատութեանց՝ օգտակար կը համարեմ երաժշտական հրատարակութեանց առնթներ՝ նաեւ գետեղել Սրուեստագէտին հանրային գործունէութեան գէթ ամփոփ ցանկը: Կ'աւանդակեմ վարդապետին կազմակերպած համերգները, անոր տուած հմտալից դասախօսութիւնները, որոնք այնքան խանդավառութիւն ստեղծեցին, այնքան նշանակալից դեր կատարեցին ոչ միայն Հայ՝ այլ և Միջագային հարկաւոր արուեստագէտներու և բազմազգի ունկնդիր հասարակութիւններու առջեւ:

Ահաւասիկ անոր պատկերը ժամանակագրական կարգաւ, զոր կը հաւաքեմ գրեթէ ամբողջ Թ. Ազատեանի «Կոմիտաս վարդապետը» գրքէն:

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ⁶

Պերլին 1899, Երաժշտական Միջազգ. գումարման մէջ.

Պերլին 1899, մասնակցութեամբ Երաժշտանոցի երգեցիկ խումբին.

Պերլին 1901, Ընդհ. Եկեղ. Երաժշտութեան համագումարին մէջ.

Թիֆլիս 1905 Ապր. 6, Յովնանեան դպրոցին սրահին մէջ.

1. Այս հանդիսաւոր ցոյցը կատարուեցաւ 1931-ին՝ իբրեւ համազգային մեծարանք մը տաղանդաւոր Գուսանին հանդէպ: Խորհրդային Հայաստանն էր որ նախ մեծարեց զանիկա 400 հոգինոց քառամայն խումբով մը: Յետոյ շարժումը ծաւալ գտաւ ղեպի գաղութաւայ վայրեր. սարքուեցան ամենուրեք բանախօսութիւններ ու նուազահանդէսներ, որոնցմէ զլիաւորը տեղի ունեցաւ Ֆրանսական ոստանին մէջ՝ «Ի բացակայութեան» տարաբախտ Յոբելեարին... ուր Արշակ Զօպանեան՝ որ զանազան անգամներ վարդապետին գեղարուեստական առաքելութեանց գործակցած էր Եւրոպայի մէջ զուգընթաց ընտիր բանախօսութիւններով՝ այս անգամ ալ պատշաճօրէն ի վեր հանեց Հայ Երգի անուանի Մշակին աննախընթաց գործին մեծութիւնը:

2. Տօքթ. Թօփճեան կ'ըսէ, որ «Կոմիտաս ունէր լսած եղանակները արագ կերպով նօթագրելու կարողութիւն» (Արեւ, Գահիրէ, 1935 Գեկտ. 17. Թ. 5154):

3. Բաց ի Թ. 12, 13 և 14-էն, զորս ձայնագրեր է Գրիգոր Մեհտեբեան: Բայց ամէնը միասին սրբագրուած են Կոմ. վ. 5-էն:

4. Տպ. Թիֆլիս. 1895.

5. Խորհրդային Արուեստ, Երեւան 1935, Նոյ. 1. Թ. 20. էջ 2.

6. Դասախօսութիւնները ընդհանրապէս երգախառն են մերթ վ. ին կողմանէ մեներգով, ինչպէս ի Պերլին, վ. նեաիկ են. և մերթ մեներգով ու խմբերգով, ինչպէս ի Թիֆլիս, վ. իեննա են:

Պաքու 1905 (?).

Պաքու 1905.

Փարիզ 1907 Յունուար, 13, Rue de la Sorbonne-ի սրահին մէջ.

Փարիզ 1907, Հայ Գաղթականութեան «Մասիս» ակումբին մէջ.

Ժընեւ 1907.

Յուրիս 1907.

Պերնա 1907.

Վենետիկ 1907, Ս. Ղազար.

Վենետիկ 1907, Մ. Ռ. Վարժարան.

Իզմիր 1911 Յունուար, Մեսրոպեան վարժարանի սրահին մէջ.

Աղեքսանդրիա (քանի մ'անգամներ) 1911 թուին.

Գահիրէ 1911, Ապպաս թատրոնին մէջ.

Ատարազար 1912.

Նիկոմիդիա 1912.

Պարտիզակ 1912.

Փարիզ (երեք) 1914 Յունիս 1, Երաժշտութեան Միջագային Համաժողովին մէջ.

Վիեննա.

Ֆիւլպէ:

ՀԱՄԵՐԳՆԵՐ

Էջմիածին 1904, Վանքին մէջ.

Թիֆլիս 1905 Ապրիլ 1, Գեղարուեստական ընկերութեան թատերասրահին մէջ.

Թիֆլիս 1905 Ապրիլ 3, Գեղարուեստական ընկերութեան թատերասրահին մէջ.

Փարիզ 1906, Salle des Agriculteurs-ի մէջ.

Ժընեւ 1907, Երաժշտանոցի դահլիճին մէջ.

Պաքու 1908 Ապր. 4.

Պաքու 1908 Ապր. 8.

Պոլիս 1910, Բըթի Շանի թատրոնին մէջ.

Իզմիր 1911 Փետր. 13, Սր. Բօր-թինկի սրահին մէջ.

Պոլիս 1911 Մարտ 6, Իւնիոն Ֆրանսեզի սրահին մէջ.

Պոլիս 1911 Ապրիլ 2, Իւնիոն Ֆրանսեզի սրահին մէջ.

Պոլիս 1911 Ապրիլ 9, Բըթի Շանի թատրոնին մէջ.

Աղեքսանդրիա 1911 Յունիս 16, Աւհամարա թատրոնին մէջ.

Գահիրէ 1911, Ապպաս թատրոնին մէջ.

Պոլիս 1912 Մարտ 21, Բըթի Շանի մէջ.

Պոլիս 1912 Ապրիլ 14, Բըթի Շանի մէջ.

Կոմիտաս վ. իր փառքի օրերուն

Պոլիս 1912 Ապրիլ 21, Բըթի Շանի մէջ:

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐ

Գալով անտիպ գործերուն՝ 1908-ի իր ինքնակենսագրութիւնը կը յիշատակէ հետեւեալները.

1. Հայ ժողովրդական երգեր.
2. Հայ հոգեւոր երգեր.
3. Օտար երգեր զանազան լեզուներով (ինքնուրոյն).
4. Տաճիկ երգեր.
5. Զանազան պարեր նուագարանների համար.
6. Ուսումնասիրութիւն հայ ժողովրդական երաժշտութեան.

7. Ուսումնասիրութիւն հայ եկեղեցական երաժշտութեան.
8. Խաղաբանութիւն.
9. Զանազան երաժշտական դասագրքեր.
10. Թարգմանութիւններ (երաժշտութեան վերաբերեալ)¹:

Անարկուած «Հայ ժողովրդական երգեր»-ու անտիպ շարքերէն են — յայտնի է — 1908-էն վերջ Փարիզ ու Երեւան յաջորդաբար լոյս տեսած պրակները:

Բաց աստի՛ կ'ըսուի որ Կոմիտասեան Յանձնաժողովի մօտ կը պահուին Յովհ. Թումանեանի «Անոյշ»-էն քանի մը մեներգներու ձեռագիրը²: Կոմ. Վ. այս գործով կ'երեւի մտադիր եղած է ստեղծագործութեան բաժնէն ալ տալ opera-ներ և ընտրած է նախ «Անոյշ»-ը, որուն ձեռք զարկած է հաւանօրէն 1899-1903 շրջանին. զայն պիտի յօրինէր «ժողովրդական մօղիաներու հիւսուածքով»³: Առաջին անգամ եղանակ շարադրած է Անոյշի և Սարոյի զգացումներու տողերուն (Անպի տակից ջուր է գալի և Բարձր տարեր, այ տարեր)⁴: Այս opera-էն ինքն իսկ հեղինակը նուագեր է ինչ ինչ մասեր՝ ինչպէս Սպ. Մելիքեանի առջեւ: Դերերն իր Դէմիրճեան հատուածներ լսած է ուղղակի Կոմ. Վ.է 1905 և 1906 թուականի ատենները. իսկ Շահան Պէրպէրեան «Նախերգանք»-ը⁵ կը յիշէ: Այս գործին համար ուղած է Երգահանը յօրինել նոր հայկական նուագախումբ մը, ուր ընտրանօք պիտի ընդունէր եւր. գործիներ ու պիտի ներմուծէր հայկական և արեւելեան գործիներ ու մասնաւորապէս սրինգներ⁶: Յաւանք է որ այս կարեւոր երկը չէ ամբողջացած, որովհետեւ նոյն իսկ եղածներուն դաշնաւորման մասը յօրինած չէ⁷: Սակայն «Անոյշ»-էն շատ առաջ՝ դեռ իր

1. Հայրենիք ամսագիր, Պոսթըն 1935. Կոյ. 23, էջ 86.
2. Անահիտ, Փարիզ 1935.
3. Կոմիտասը, պատմ. ակնարկ (տես «Կոմիտաս» ժող. Երեւան. էջ 25).
4. Հայրենիք օրաթերթ, Պոսթըն 1935. Կոյ. 23.
5. Սիոն, Երուսաղէմ, 1936 Յունուար, էջ 23.
6. Անդ:

ուսանողութեան շրջանին՝ գաղափար յղացեր էր «Սառնայ ծուր»-ը opera-ի վերածել հայ և ընդհանրապէս արեւելեան եղանակի ոգիով, ինչպէս կ'ըսէ Մ. Արեղեան. կը կարծէ նոյն իսկ, թէ «մի քանի եղանակ շարադրել էր»: Նոյն իսկ նիւթը պատրաստած բեմ ելեր է մէկ քանի անգամ Պերլինու մէջ «Իբր խորիստ»⁸: Ասոր մասին շատ քիչեր տեղեակ ըրած է: Կ'եւրեւի որ այդ փափաքը չէ կրցած իրականացնել տիրող պարագաներու պատճառաւ:

Անտիպ երկասիրութեանց վրայ խօսած ատենս պէտք է ըսեմ, որ Կոմիտաս Վ.է մնացած ձեռագիրներու հայթայթման մէջ գնահատելի արդիւնք ունի Թորոս Ազատեան: Խորհրդային Արտուստի տուած լուրին համաձայն՝ ան գտեր է ի Պոլիս Երաժշտին գործերէն զանազան մասեր 1) 230 ժողովրդ. երգեր՝ Շիրակի, Վանի, Իգտիրի և Սարտարաբաղի շրջաններէն. 2) Յ. Պարոնեանի գործերու մէկ մասին եղանակաւորումը (17 մեծադիր էջեր). 3) Հայկական ձայնանիշերով ձայնագրուած 17 ազգ. գեղջ. երգեր ու պարերգներ. 4) 200 էջ-նոց հայ և ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւն մը՝ Հայ ժողովրդ. երաժշտութեան մասին. 5) Նամակներ, բազմաթիւ ձեռագիրներ, նկարներ եւն⁹: Այս բոլոր նիւթերէն զրկած է Կոմիտասեան Յանձնաժողովին՝ գլխաւորապէս հայկ. խաղերով գրուած երգերու ձեռագիրները, Պարոնեանի թատերգութիւնը և Հայ գեղջ. երգերու ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը¹⁰: Հաճոյքով տեսանք այս օրերս վերջնոյս ա. գլխոյն հրատարակութիւնը Անահիտի մէջ¹¹: Քիչ ատենէն պիտի կարենանք ողջունել Վարդապետին անտիպ երգերէն 15-20 հատը, որոնց դաշնաւորման ձեռք զարկեր է

7. Անահիտ, Փարիզ 1935. Յունուար-Փետր.
8. Յիշողութիւններ Կոմիտասի մասին. (տես Կոմիտաս ժող. Երեւան. էջ 67).
9. Վեմ, հանգէս Մշակոյթի և Պատմութեան. Փարիզ 1935. Ժ. Մայիս-Յունիս, էջ 117.
10. Հայրենիք ամսագիր. 1936 Յունուար, էջ 76.
11. 1935. Յուլիս-Սեպտ. էջ 27.

փարիզահայ ջութակահար Գէորգ Սինանեան¹:

Յատուկ ուշադրութեան արժանի կը համարիմ Կոմ. Վ.ի անտիպ գործերու վերոյիշեալ ցանկէն Հայ խաղաբանութիւնը: Անոր լուսարանութեան համար պրպտած ու խոր կերպով ուսումնասիրած է 20 տարիներու շրջանին՝ ձեռագիրներ, համեմատած է իրարու հետ զանազան վայրերու և առաւելապէս Էջմիածնի զրչագիր շարակ-նոցներու խաղերը, պատաւորելով հուսկ ձեռք բերած արդիւնքները:

Թէ իսկապէս ինչ աստիճանի եղած է իր գործունէութիւնը և որոնք են իր տեսութիւնները՝ արդէն ուրիշ առթիւ ներկայացուցած եմ նոյն ինքն հմուտ Երաժշտագէտին յայտարարութիւններով²: Միայն իբր Յաւելուած կը հաղորդեմ այժմ՝ ձեռք բերած ինչ ինչ նորագոյն տեղեկութիւններս, որոնց վկայողները այս անգամ ալ Վարդապետին եղած են կամ աշակերտ, կամ գործակից կամ շատ մտերիմ: Ասով կը համարիմ դեռ աւելի կատարեալ ծանօթութիւն մը տուած ըլլալ սոյն կարեւոր գործունէութեան շուրջ:

Անթիլիասի կաթողիկոսական դպրեւանքին մէջ սարքուած սգահանդէսին առթիւ Տօթթ. Յ. Թօփճեան հետեւեալ կերպով կը հաղորդէ. «Ինքը (Կոմ. Վ.) կ'ըսէր թէ գտած է 132 խաղեր և միայն իրեն կը պակսէին վեց հատ: Համեմատական երաժշտութեան մեծ ծառայութիւնը երեւան բերաւ»³: Սպիրիդոն Մելիքեան (աշակերտ և գործակից) հակառակ իր անձնական տեսակէտներուն՝ թերեւս աւելի խորը կը մտնէ բանասէր Երաժշտագէտին մտածութեանց ծալքերուն, անդրադարձնելով թէ անիկա «խաղերի (նէումաների) լուսարանութեամբ նախնականն է ուզում վերականգնել, այն մարտնչն ու ակաւորտը, որը դեռ օտար ազդեցութիւնների չի ենթարկուած եղել»⁴:

1. Ուսումնասիրան, Պոլովիւ 1936, Թ. 1-2. էջ 5.
2. Բազմավեպ 1933. Յունուար. էջ 10.
3. Այսպէս, Փարիզ 1935. Դեկտ. 6.
4. Կոմիտասը պատմական ակնարկ (տես Կոմիտաս ժող. Երեւան. էջ 21).

Ուրիշ մը՝ Մ. Արեղեան՝ կը հաղորդէ Կոմ. Վ.է լսածը, թէ իր ուսումնասիրութիւնները սկսած էին դրական արդիւնք տալ. «Նա հաւաքած ունէր — կ'ըսէ — հին ձեռագրերից եօթնասունից աւելի խաղեր, որոնց շատերի արժէքը Կոմիտասը պարզած էր իր ասելով. նա հին խաղերի մի երրորդն արդէն հասկանում էր և սպասում էր թօխտից ստանալու մի շատ կարեւոր ձեռագիր խաղերից, որով յոյս ունէր հին խաղերի ամբողջ բանալին ունենալ»⁵: Դեռ աւելի վերջերը բազմացած կը թուին անոր խորագրին հետազօտութեանց դրական արդիւնքները, որովհետեւ 200-է աւելի հայ խաղեր՝ իր միջոցաւ գտած են իրենց բնիկ անունները, ու կազմած է անով Խաղերու բառարան մը:

Ի հարկէ՝ չէ՛ կարելի ի յառաջագունէ ըսել, թէ ինչ աստիճանի հարազատ կամ յաջող լուծում պիտի ունենային անոնցմէ իւրաքանչիւրը: Անշուշտ հակամարդկային պահանջ պիտի ըլլար հաւասար կատարելութիւն սպասել իրմէ ամէն բանի մէջ: Եւ սակայն եղած են դժբախտաբար ժամանակներ տարբեր մտայնութիւններով, և անխոնջ Մշակը՝ հակառակ իր այնքան պատուաբեր և ազգօգուտ ճիգերուն՝ չէ՛ գտած ամէն անգամ իր բարոյական վարձատրութիւնն ու քաջալերանքը, որով ստիպուեց է ծանուցանել, թէ «Ոչ ոք ինձմէ պահանջելու իրաւունք ունի, որ հայ երաժշտութիւնը իր բոլոր ճիւղերովն իմանալ պարտաւոր եմ»⁶: Այնու հանդերձ անզուգական է անոր ունեցած հսկայ դերը մեր երաժշտութեան ամէն մարզերուն մէջ: Զարմանալի չէ՛ եթէ անշուշտ կրնային դեռ գրտնուիլ լուծման կարօտ հարցեր, որոնք պէտք ունէին ժամանակի. մինչ ասիկա իրեն համար սպառած էր արդէն 16 տարիէ ի վեր:

Հուսկ՝ կ'ուզեմ անդրադառնալ ներկայ աշխատութեանս սկիզբը առաջադրած

5. Յիշողութիւններ Կոմ. Վ.ի մասին (տես Կոմիտաս ժող. Երեւան. էջ 60).
6. Ազատամարտ, Պոլիս 1913. Սեպտ. 18.

լուրջ ու կարեւոր հարցին՝ զոր չէ կարելի անտեսել:

ԻՐ ՀԵՂԻՆԱԿԱՌ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս տեսանք՝ 1908-ի ինքնակենսագրութեան և 1909-ին ինձ ուղղած նամակին զոյգ ցանկերը կը համապատասխանեն իրարու՝ լոկ տպագրեալ գործերու մասին. մինչ անտիպներու նկատմամբ փոխադարձաբար կը լռեն:

Աւելի պարզեմ:

Մինչ 1908-ի ցանկը կարգ մը անտիպներու անուններ կու տար՝ անդին 1909-ի նամակը — կ'ենթադրուի՝ առանց մասնաւոր հաշուի — այդ ամէնուն մասին կը լռէր, ընդհակառակն կը յիշէր այն միակը՝ որ չի կայ 1908-ին մէջ:

Նամակը կը յայտարարէր, թէ՝

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՊԱՏԱՐԱՐՈՒՄ ՈՒՆԻՄ 7 ՏԵՍԱԿ ԲԱԶՄԱԶԱՅՆ ԴԱՇՆԱԿԱՅ, ԲԱՅՑ ԶԵՏՊՈՒԱՅ»:

Ո՛չ մէկ աշակերտ կամ գործակից կամ կենսագիր կոմիտաս վարդապետի՝ ո՛չ առաջ և ոչ այժմ ծանօթ եղած է գոյութեան այդպիսի բանի մը. ո՛չ մէկ ցանկ երկասիրութեանց յիշատակած է նման անտիպ աշխատութիւն մը. ո՛չ մէկ լրագիր ակնարկած է զայն:

Այս պարագան է հաւա, որ հայ երաժըշտական աշխարհը բացարձակ նորութեան մ'առջեւ կը դնէ:

Յայտնութիւնս առաջին անգամ առիթ ունեցայ թռուցիկ կերպով ծանուցանելու ուրիշ բանախօսութեան մը մէջ (Բազմա-

վեպ 1933, Յունուար, էջ 49): Այժմ ժամանակն է, որ քիչ մ'աւելի լայն չափով վերադառնամ սոյն խնդրոյն՝ նախանձախնդիր մեծանուն Արուեստագետին անկողնի իրաւունքին:

Ամենէն առաջ սոյն կարեւոր հարցին պարագայական մասերը պէտք է հետազօտել, ըմբռնելու համար իրականութեան չափանիշն ու աստիճանը:

Կոմիտաս վ. իր երկասիրութեանց անունները նշանակած էր ինձ իր նամակին մէջ՝ պարզապէս իմ խնդրանքիս գոհացում տալու համար: Իր անտիպ երկերու մասին երբեք հարց չէի ուղղած թղթակցութեանս ընթացքին: Եւ յետոյ՝ մտքս ալ չէի կրնար անցնել այնպիսի բան մը:

Դարձեալ, կարելի չէ՛ որ Կոմիտաս վ. պէս անձնաւորութիւն մը իր չունեցածը իբր ունեցած յայտնէր ինձ: Մտածելն իսկ այնքան անհեթեթ է՝ որքան պայծառագեղ օր մը արեւը լուսնէն լոյս մուրար... պէտք մը չունէր գոյութիւն չունեցող երկասիրութեան մ'ապաւինիլ՝ ի փառաւորութիւն իրեն. ցայգվայր կատարած իր գործը արդէն ինքնին տիտան մը դարձուցած է զինքը Հայ գեղարուեստի աշխարհին մէջ՝ ազգային ու միջազգային համբաւով:

Հարցը հո՞ս է հիմա.

— Ի՞նչպէս լուծելու է հանգոյցը:

Աչքերնուս առջեւ ունինք իր մատենաբովը տողուած անվիճելի ձեռագիր մը՝ որ զմեզ իրականութեան մ'առջեւ կը դնէ:

«Carta canta!».

*Հայրենա սրտստեղծ մեր չ քրտնաբեր
մայրի զաւթեղան, իսկ չե քաջաւոր:*

Յայտնութեանս համար:

Բաց աստի՝ դիտել կու տամ, որ Կոմիտաս վարդապետ իր բացատրութեան մէջ իբրեւ կիսաւարտ կամ քերատ գործ մը չէ՛ որ կը յիշէ, այլ տպագրուելու արդէն պատրաստ աշխատութիւն:

Այս ուշագրաւ պարագան նկատի ունենալով՝ ժամանակն էր որ առաջին բանախօսութեանս միջոց հանրութեան և առանձնապէս՝ Կոմիտասեան Յանձնաժողովին ուշադրութեան յանձնէի:

Եւ չուշացաւ ծանուցմանս պատասխանը:

Անոր յարգելի և գործօն անդամներէն մին՝ շատ մտերիմ Կոմ. վ. ի փութաց առանձին նամակով մը պատասխանելու ինձ, թէ վարդապետը երբեք յիշատակութիւն մը չէր ըրած, որ «Հայկական պատարագը եօթը տեսակ բազմաձայն դաշնակած» է ինքը, ո՛չ 1913-ին՝ երբ Ղաւթիոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն մէջ իր դաշնաւորած պատարագը նուագուել է իր (Կոմ. վ. ի) առաջնորդութեան տակ. և ոչ յետոյ այդ յիշատակին տրուած հացկերոյթին տեսն անդադարած է, մինչ ըսել է լոկ, որ դեռ անկէ այնքան գոհ չէ՛ եղեր ինքը հեղինակը, և թէ յոյս ունի յետագային աւելի բարւոքել զայն: Բնաւ չէ յիշատակած դարձեալ 1916-ին՝ երբ խնդրովս շահագրգռող անձնաւորութիւնը իր տան մէջ ամբողջ եռամսեայ շրջան մը հիւրընկալած է զվարդապետը: Նոյնպէս՝ երբեք այդպիսի արդիւնք մը չէ տուած 1917-ին վերջերը, երբ Պոլսոյ մէջ Կոմ. վ. ի գոյրերն հաւաքուել են սնտուկի մէջ՝ Ազգ. Մատենադարան փոխադրելու համար: Նմանապէս չեն հանգիպած այդպիսի աշխատութեան՝ երբ սնտուկը Պոլսէն Փարիզ փոխադրուելէն վերջ՝ Կոմիտասեան Յանձնախումբին հսկողութեան տակ բացուել է: Հուսկ՝ նամակագրին համար՝ «Իսկական առեղծուած» մը կը թուէր Կոմ. վ. ի ինձ ուղղեալ թղթոյն այդ պարտնական իրեր:

Բայց ես՝ յետ այդ պատճառաբանութեանց՝ աչքերս յառած Կոմիտաս վարդապետի վերոյիշեալ յայտարարութեան՝

ստիպուած եմ ըսել ըստ Գալիլիոսի.

Eppur si muove!

Հետագայ վկայութիւնները թերեւս քիչ մ'աւելի լոյս տան:

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԱԻԵՐԸ

Յայտարարութիւնը ցուցադրող նամակը, ինչպէս տեսանք, 1909 Յունիս 30 թուականը կը կրէ: Ասիկա նախ կը փաստէ ինքնին, որ մինչեւ նոյն օրը կեանք ունէր այդ ամենաթանկագին գործը. այդ թուականէն վերջն է որ գոյութիւն ունենալէ դադրած կամ անհետացել է մէջտեղէն:

Նախ ըսեմ, որ Կոմիտասեան Յանձնախումբի յիշեալ յարգելի անդամը յետ ըսելու թէ իսկական առեղծուած մը կը րուէր եւն. ինքն իսկ հարկ կը տեսնէր աւելցնել անմիջապէս: «Կամ այն է որ — կ'ըսէր ան — շատ թուով ոչնչացած և կամ անհետացած ձեռագիրներ կան». յետոյ այս վերջին պարագան ինքն իսկ աւելի կը հաւաստէր ըսելով. «Արդէն երաժիշտ Սպ. Մելիքեան իր խորհ. Հայաստան հրատարակած մէկ հատորին մէջ խօսելով ժողովրդական երգերէ Կոմիտաս վարդապետի հաւաքած անհամար երգերու մասին ցաւ կը յայտնէ առանց կորստեան համար: Ինքը (Մելիքեան) կը պնդէ թէ Կոմիտաս 2-3 ստուար հատոր ձեռագիրներ ունէր, որմէ ինք Պ. Մելիքեան իր աշակերտութեանը օրինակած էր և որոնք երբեք մէջտեղ չիկան»:

Շատ լաւ այս ամէնը:

Մելիքեանի հեղինակաւոր հաւաստումներէն զատ՝ չեն պակսիր նաեւ ուրիշ վկայութիւններ արժանահաւատ աղբիւրներէ, թէ Կոմ. վ. ի աշխատութիւններէն ստուգիւ շատ բաներ կորսուած են:

Սոյն 1909 թուականէ 2 տարի վերջ արձագանքը կը լսուի արդէն, թէ «Կոմիտասի հաւաքածոյին մէկ մասը կորսուած է 1915-ին, անոր ծանր հիւանդութեան ժամանակ»:

1923-ին Կոմ. վ. ի սնտուկները կը բա-

ցուն Պոլսոյ Պատրիարքարանի կողմէ կարգուած յանձնախումբին և Հայ Արուեստի Տան անդամներու ներկայութեան, ինչպէս վերն ալ տեսանք: Ինչ կը գտնենք. — «Մեծ եղաւ մեր սարսափը — կը զրէ Սիրունի — մեր սպասածները չկային սնտուկներուն մէջ... Ռէր էին ապա խաղերու մասին իր այնքան սպասուած ուսումնասիրութիւնը... անոնցմէ ոչ մէկ հետք»¹: Սիրունիէ զատ նաեւ Յ. Մեհրաբեան կ'ակնարկէ նախ — անշուշտ որոշ տուեալներու վրայ — թէ «Կոմիտաս վարդապետի գործերը, շնորհիւ մի քանի ապիկար մարդկանց անհոգ վերաբերմունքին, կուրստեան մատնուեցին»: Ապա յետ ըսելու, թէ երբ իրենք ձեռք կը զարնեն Սրբազան (այժմ պատրիարք) Նարոյեանի նախագահութեամբ մանրակրկիտ կերպով ցուցակագրելու «Կոմիտասի սնտուկներին մէջ և իր մասնաւոր բարեկամ թերթի մէջ զանաւոր մօտ մնացած իրերը ու ձեռագրերը» կը յայտարարէ, թէ «գծրախտաբար սրն ստուկներին մէջ չգտնուեց հայ երաժշտութեան վերաբերեալ որ և է արժէքաւոր նիւթ: Չգտնուեցին նոյն իսկ բազմաթիւ անգամ իր համերգներին մէջ երգուած մի շարք անտիպ երգերի մաքուր օրինակները: Չգտնուեցին մի շարք ուսումնասիրութիւններ և երաժշտական գործերը հայ երաժշտութեան պատմական խաղերի մասին, շարականների ուսումնասիրութիւնը և բազմաթիւ ժողովրդական երգեր, որոնք զրի էին առնուած և ուսումնասիրուած երկար տարիների ընթացքում: Սնտուկների մէջ կային անձնական գործածելի իրեր, համերգների ժամանակներին տրուած թանկարժէք նուէրներ, կրօնական և երաժշտական գրքեր: Կային նաեւ մի քանի աննշան կիսատ պռատ գրուած անհասկառ նալի թերթիկներ և այլն: Իսկ այն, ինչ որ անձկութեամբ սպասում էինք գտնել, չկար, կորսուած էր»²: Բաղդատմամբ ա-

1. Նախասարգ, Պոլսէ 1923. Ա. Հար. Գ. Պրակ. էջ 77.
2. Հայրենիք ամսագիր, 1936 Յունուար, էջ 71.

ւելի մերձաւոր թուականի մը՝ 1932-ին՝ Մարգարիտ Բարայեան՝ մտերիմ գործակից Կոմ. Վ. ի կ'ափսոսար այսպէս. «Ինքը (Վ.ը) անվերջ հետազոտութիւններ կատարելով, ուսումնասիրելով 17 ու 18 դարու մագաղանները և չափազանց հետաքրքիր նիւթեր գտնելով, թէ երաժշտութեան, թէ երգեցողութեան վերաբերեալ... աւագ բոլորը կորած են այժմ»³: Իր սաներէն դեռ ուրիշ մը՝ Ա. Տիրացեան կը յայտարարէ. «Կոմիտաս հաւաքած ունէր 3000 ժողովրդական երգ. այս իր յայտարարութիւնն է, որ ան ըրած է մեզի՝ աշակերտներուս դեռ 1905 կամ 1906 թուականին: Ո՛ր են այս երգերը, ո՛րքան են փրկուած անոնցմէ — ինծի յայտնի չէ, սակայն մամուլի մէջ գրուածներուն նայելով, անոնց հազիւ մէկ հինգերորդ մասն է ապահով ձեռքերու մէջ»⁴:

Այս բոլոր յայտարարութիւններու կից պէտք է նկատի ունենալ նաեւ հետեւեալ պարագան:

1899-ին երբ Կոմիտաս Վ. Պերլինէն կը դառնայ Էջմիածին ու կը վերսկսէ Գեորգեան ճեմարանի երաժշտութեան ուսուցչութիւնը և կը կազմէ Երգչախումբը՝ ի մէջ այլոց կ'ուսուցանէ քառաձայն պատարագ, և որ առաջին անգամ ըլլալով կը նուագուի Մայր Տաճարին մէջ:

Այս մասին ահա թէ ինչ կը զրէ նոյն ատենի իր աշակերտներէն Տօթ. Ա. Բարսեղեան՝ երբ Կոմիտաս Վ. ուսուցչութիւնը ձեռք կ'առնէ.

«Անմիջապէս սկսաւ — կ'ըսէ — սորվեցնել քառաձայն պատարագ և աշխարհիկ երգեր... որովհետեւ որոշած էր ճեմարանի տարեգարձին (սեպտեմբերի վերջին շաբաթ օրը, Ս. Գեորգի տօնին) քառաձայն ներկայացնել թէ՛ պատարագը և թէ՛ հանդէսին երգերը... Այսպէս էր որ ոչ իսկ լրիւ չորս շաբթուան մէջ իր խումբը պատրաստուեցաւ ու առաջին անգամ ըլլալով քա-

3. Ընդարձակ Տարեցոյց Ազգ. Ս. Փ. Հիւանդանոցի. 1932, էջ 132.
4. Պահակ, Պուշարեպ 1935. Նոյ. 3.

ռաձայն երգեց թէ՛ պատարագը և թէ՛ հանդէսին երգերը...»: Տարիներ վերջ՝ ինչ որ կ'երեւի 1908-ին՝ օրուան միաբաններու մեծամասնութիւնը հիներ ըլլալով՝ սկսեց էին տրտունջներ, թէ «Պատարագը կրկար կը տեւէ: Վարդապետը չափ տալու տակ կ'ընէ շարժումներ՝ որոնք բնական չէին յայտնի թոյլատրելի և և: Քառաձայն պատարագէն թոյլատրելի չէր թուէր»: Բողոքը Խորմեան կաթողիկոսին կ'ելլէ, թէ «Աստուած մէկ է և անոր մատուցուած պատարագն ալ միաձայն կրնայ ըլլալ»²:

Այս պատմուածքը՝ ստոյգ կամ ոչ՝ կարեւոր է մեզի, կորուստի վտանգը միշտ աչքի առջեւ ունենալու համար:

Մեր հարցին իբրեւ ապացոյց կամ ի լուսարանութիւն չեմ կրնար անշուշտ ծառայեցնել Գեոր. Յ. Վ. Գալայճեանի ակնարկները՝ թէ «Կոմիտաս Վրդ. եկեղեցական երգեր ևս դաշնաւորած է ինչպէս և քառաձայն մեկէ աւելի պատարագներ»³. սակայն այդ թանկագին ձեռագիրները ցրուած են»⁴, քանի որ ըսուած չէր՝ թէ Կոմիտաս Վ. ի 1909-ի նամակին տուած առաջին յայտնութիւնէն՝ անկախ աղբիւր մ'ունեցած է ինքը, ինչ որ փափաքելի էր. այս պատարային իր որոշ կարեւորութիւնը պիտի ունենար ի բացատրութիւն խնդրոյն:

Յամենայն դէպս նկատելով միշտ՝ թէ Կոմիտասեան թուղթերէն այսպէս և այնպէս եղած են բաւական անհետացումներ, միւս կողմանէ՝ վարդապետին յայտարարութեան բացորոշ պարագան՝ կը հետեւցնեմ, որ ո՛չ թէ գոյութիւն չէ ունեցած, այլ կորսուելու աւագելի ճակատագրին հանդիպած է մեծատաղանդ Արուեստագէտին պատրաստած Եօրք տեսակ բազմաձայն դաշնակաձ Հայկական պատարագը:

Գուցէ հոս ալ կրնայ առարկուիլ, թէ ինչո՞ւ Կոմիտաս վարդապետ յիշեալ 1909-ի նամակէն ետքը չէ՛ հաղորդած նաեւ երկրորդ անձի մը, կամ գէթ իր ամենէն

մտերիմներէն մէկուն: Այս հարցը ըստ իսայնքան արժէք ունի՝ որքան պիտի արժէք թէ ինչո՞ւ ոչ մէկուն չէ հաղորդած՝ նաեւ 1909-էն առաջ:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏՔ

Յամենայն դէպս, յատկապէս Կոմիտասեան Յանձնաժողովին վրայ կը ծանրանայ այսօր նուիրական պարտականութիւն մը, — յետ լսելու ողբացեալ վարդապետին հեղինակաւոր յայտարարութիւնը իր իսկ ձեռագրէն — նախանձախնդիր զգացմամբ լուրջ նկատողութեան առնելու այս շատ կարեւոր խնդիրը, որպէս զի ըստ այնմ հետազոտուի ո՛ր որ և ո՛րքան որ հնար է՝ ձեռք բերելու համար այս փառաւոր աշխատութիւնը, որ անշուշտ սրբազան երաժշտութեան իր Գլուխ-գործոցը պիտի կազմէ: Վերջերս ուրախութեամբ լսեցինք որ Ռ. Թէրլեմէզեան յաջողած է ձեռք բերել Կոմ. Վ. ի անտիպ ձեռագիրներու մի մասը՝ մաղթենք որ այդ երջանիկ բախտին հանդիպի վերոյիշեալ աշխատութիւնն ալ:

Իսկ եթէ ամէն հետազոտութիւն ապարդին անցնի՝ Կոմիտասեան Մարմինը գէթ գոհունակութիւնը կ'ունենայ և կատարած կ'ըլլայ իր խղճին և ազգին առջեւ սրբազան պարտը մը:

Խնդիրը դեռ հոս չի կրնար վերջանալ: Նոյնքան մեծ ու նուիրական պարտականութիւն մը կը ծանրանայ այսուհետեւ բոլոր կենսագիրներուն ու գրիչներուն վրայ՝ արձանագրելու Կոմիտաս վարդապետի տպագրեալ կամ անտիպ երկասիրութեանց կարգին՝ նաեւ այդ անհետացած հոյակապ երկը ի յաւերժական յարգութիւն Անոր՝ որ Հայ տոհմիկ երաժշտութիւնը բովեցն հանեց, յղկեց և այնպէս ներկայացուց Մայր Հայրենիքին, և առարկայ դարձուց ամբողջ գեղարուեստական աշխարհի սքանչանքին և ովսանաներուն:

Հ. Ղ. ՏԱՅԵԱՆ

1. Հայրենիք ամսագիր, 1936 Յունուար, էջ 70.
2. Հայրենիք օրաթերթ, Պոսթըն 1935, Նոյ. 22. Բ. 7161.
3. Ընդգծումները մերն են.
ԱՄՊԱՎԷՊ ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1936

4. Ազգայն, Պէյրութ. 1935 Դեկտ. 22. Բ. 227.
5. Բազմապէս. 1933, Յունուար, էջ 49.
6. Խորհրդային Արուեստ, Երեւան 1935 Նոյ. 1. Բ. 20.